

2001/1-4

GAT

Gazdaság & Társadalom

Tartalomából:

- Dr. Menyhay Imre: Melyik az igazi?
Dr. Lentner Csaba: Az önálló pénzügypolitika esélyei a Kárpát-medencében – a globalizáció idején
Dr. Gazdag László: A Keynes-galaxistól a Friedman-galaxisig
Dr. Kőrösi Mária: A magyar politikai földrajz
Gróf Teleki Pál és a politikai földrajz
Dr. Fecske Mihály: Az egészségügy néhány makroösszefüggése
Karner Tamásné: Magyarország lakosságának egészségi állapota az externáliák tükrében
Márton Lidia: A közszolgálati műsorszolgáltatás finanszírozása az EU versenyszabályainak tükrében

Társadalomtudományi folyóirat

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

12. évfolyam 1-4. szám, 2001.

A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Gidai Erzsébet

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Bíró Zoltán, Dr. Fecske Mihály,
Dr. Gánti Tibor, Dr. Gidai Erzsébet

Megjelenik negyedévente

GT

Felelős kiadó: Dr. Gidai Erzsébet
Kiadja a Társadalomkutató és Előrejelző Intézet
1132. Budapest, Victor Hugo u. 18-22.

ISSN 0865 7823

TARTALOM

GAZDASÁG

- Dr. Menyhay Imre:** Melyik az igazi? 7
- Dr. Lentner Csaba:** Az önálló pénzügypolitika esélyei a Kárpát-medencében – a globalizáció idején 51
- Dr. Gazdag László:** A Keynes-galaxistól a Friedman-galaxisig 69

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

- Dr. Kőrösi Mária:** A magyar politikai földrajz
Gróf Teleki Pál és a politikai földrajz 82
- Dr. Fecske Mihály:** Az egészségügy néhány makroösszefüggése .. 105
- Karner Tamásné:** Magyarország lakosságának egészségi állapota az externáliák tükrében 124

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

- Márton Lidia:** A közszolgálati műsorszolgáltatás finanszírozása az EU versenyszabályainak tükrében 151

Szerzőink

Dr. Fecske Mihály egyetemi tanár,
Társadalomkutató és Előrejelző Intézet

Dr. Gazdag László egyetemi docens,
Pécsi Tudományegyetem

Karner Tamásné egyetemi adjunktus,
Nyugat-Magyarországi Egyetem

Dr. Kőrösi Mária egyetemi adjunktus,
Budapesti Műszaki Egyetem

Dr. Lentner Csaba egyetemi docens,
Nyugat-Magyarországi Egyetem

Márton Lidia média szakértő

Dr. Menyhay Imre egyetemi tanár,
Nyugat-Magyarországi Egyetem

A szedést Bosnyákovits Józsefné készítette,
a tördelés Takács Eszter munkája.
A nyomtatás 2002 májusában készült.

Tisztelt Olvasó!

A Gazdaság és Társadalom folyóirat átalakulás előtt áll (jobb kivitel, szebb formátum), amelyhez a szükséges anyagi forrásokat most sikerült megszerezni. Ez az oka annak, hogy a 2001. évfolyamot – a folytonosság fenntartása végett – egy lapba sűrítve adjuk ki.

2002-től évente két számot jelentetünk meg, amelyből az 1. szám a nyár folyamán jelenik meg.

A késérért szíves elnézésüket kérjük!

Hűséges előfizetőinket azzal kárpótoljuk, hogy 2002-ben az egyik kiadványunkat térítésmentesen juttatjuk el.

Tisztelettel
a Szerkesztőbizottság

GAZDASÁG

Menyhay Imre

Melyik az igazi?

A „párkeresés” problémái a gazdaságpszichológiában

1. Pszichológiai iskolák rivalizálása

GARAI László a pszichológiai iskolák rivalizálásáról írja: „A tudományok történetében nem egyedül álló, hogy ugyanaz a tudomány egyidejűleg különböző *egymás érvényét logikailag kölcsönösen rontó* elméleteket fejlesszen ki, amelyekről egy ideig nem dönthető el, melyikük az egészet átfogó érvényes elmélet, de az sem bizonyosodik be, hogy egymás érvényét kölcsönösen korlátoznák.” (1998. 26–27. o.) A pszichológián túlmenően GARAI a kvantum-elmélet és a relativitás-elmélet közötti viszonyt hozza fel példának.

Pszichológiai iskolák rivalizálása nem korlátozhatja a rivalizáló szemléletek érvényességét, mert sok esetben a témákra szabdalt széthulló résztanulmányok annyira különböző területeket érintenek, hogy még kapcsolatot teremteni is nehéz közöttük, nemhogy egymás érvényességét korlátozni tudnák. Ezek:

- a behaviorista pszichológia,
- a kognitivistá pszichológia,
- a szociálpszichológia és
- a pszichoanalízis – a mélylélektan.

A kérdés, melyik pszichológia „az igazi”, rámutat a pszichológia tudományos jellegének *egyik* fonákjára és ez egyben érthetővé teszi,

⇒ *nem mindegy, hogy a gazdaságpszichológia melyik pszichológia iskolából indul ki.*

A döntés a pszichológia oldaláról határozza meg a gazdaságpszichológia tudományos jellegét.

Előjáróban leszögezhetjük, hogy a felsorolt tradicionális pszichológiai irányzatok *mindegyike* a valóságot igyekeznek visszatükrözni, mindegyik igaz lehet azon a területen és abban a vonatkozásban, amit és ahogyan vizsgál. A pszichológiai iskolák különbözősége a megközelítés módjában, a vizsgált objektumok különbözőségében, és a vizsgálódások céljában keresendő. Nézzük meg ezt közelebről.

1.1. Behaviorista pszichológia

Mielőtt a behaviorista pszichológiáról bármit is mondanánk, le kell szögeznünk, hogy a behaviorista pszichológiával kapcsolatos kritikák érvényessége ellenére,

⇒ *ebből a pszichológiai irányzathból fejlődött ki a komplex viselkedéstudomány szemlélete, amit az analitikus gazdaságpszichológia is követ.*

⇒ *Ez azt jelenti, hogy az analitikus gazdaságpszichológia annyiban analitikus, amennyiben a vizsgálódások súlypontját az analitikus pszichológia felismerései képezik.*

⇒ *Az analitikus gazdaságpszichológia annyiban komplex viselkedéstudomány, amennyiben a legkülönbözőbb tudományágak felismeréseit a viselkedéssel, a magatartással, kapcsolatban feldolgozni és alkalmazni képes.*

A viselkedéstudományra épülő analitikus gazdaságpszichológia részletesebb tárgyalásához szükséges, hogy először a behaviorista pszichológia lényegét és az ezzel kapcsolatos kritikákat vizsgáljuk meg.

A behaviorista pszichológia lényegét HEBB eképpen fogalmazta meg: „A pszichikumot közvetve kell tanulmányoznunk, abból kiindulva, hogy milyen felépítésű az ember, mit mond, mit tesz. Az emberben egy bonyolult gépezet működik, amelyet akkor ismerünk meg legjobban, ha megfigyeljük a különböző ingerekre (input) érkező reakciókat (output). Ezek mögött (mármint a bonyolult gépezet, az input és output mögött) bonyolult mechanizmusok állnak, amelyek megismerése még hosszú időre komoly feladatot fog jelenteni a pszichológia számára.” (HEBB. 1995. 15. o.) Ez nyilván azt is jelenti, hogy a behaviorista filozófiai felfogás *is* a vizsgálendő objektum – az ember – komplexitására való tekintettel feltételezésekre van utalva, ha valami lényegeset akar mondani, másként száraz tények közlésén nem képes túllépni, vagy meg kell elégednie azzal, hogy mondanivalója formális és kevésbé jelentős. A gazdaságpszichológia értéke viszont akkor mutatkozik meg igazán, ha tanulságos nagyvonalú összefüggések meglevevítésére képes.

A pszichológiai folyamatok ingerekre és reakciókra való beszükkítését *redukcionalizmusnak* nevezzük. FRANKL redukcioná-

lizmuson nem csak a pszichológiai folyamatok ingerekre és reakciókra való beszűkítését érti, hanem – helyesen – kiterjeszti a behaviorizmus azon alaptételének tarthatatlanságára, miszerint csak az lehet tudományos, ami tapasztalható. FRANKL a redukcionálizmus lényegét a *dimenzióontológia* keretében mutatta be.

A behaviorista pszichológia főleg *állatokon végzett fiziológiai* kísérletek eredményein nyugszik, amelyeket a behavioristák az emberi viselkedésre is érvényesnek tartanak. Ennek a pszichológiai látásmódnak az alapja az állatok belátásos viselkedésének szegénységére való tekintettel nem is lehet más, mint az *inger és a reakció* közötti képzettársítások – asszociációk, kötődések – a nem tudatos én szintjén. Tipikus példa erre PAVLOV kutyákon végzett vizsgálatait, amelyek a klasszikus kondicionálás – a feltételes reflexek alapján történő tanulás – mechanizmusainak felfedezéséhez vezettek. PAVLOV kísérleti eredményeiért Nobel-díjat kapott.

A behaviorista pszichológia kritikája nem jelentheti, hogy a kondicionálás az ember számára nem jelentős. Csupán azt jelenti, hogy az emberi pszichét nem lehet csupán az inger-reakció függvényében vizsgálni. Ezt mutatja többek között, hogy *feltételes reflexek* képzése nem csak az állatvilágra érvényes. „Kézenfekvő, hogy a feltételes reflex az ember számára is óriási jelentőségű... Különösen a korai gyermekkorban a tanulás teljes mértékben a feltételes reflexen keresztül történik – a szavak megértését és a beszédet is beleértve.” (CORRELL. 1972. 20. o.; MENYHAY. 2000. 60. o.)

Az elmondottak alapján kétségtelen, hogy a behaviorista pszichológiának van létjogosultsága és hasznos is lehet, ha hasznosíthatóságának határait fel tudjuk mérni, ha figyelembe vesszük, *hogyan*

- „ami egy patkányban végbemegy, az egy emberben is végbe mehet, és esetenként végbe is megy, jóllehet a tétel fordítottja nem érvényes: az emberek ugyan szokásokat kondicionálnak, mint a patkányok, de a patkányok nem képesek megtanulni olvasni.” (BERELSON. I. 1971. 90. o.)
- nem minden igaz, ami látszik. A behaviorista pszichológia azt a benyomást kelti, mintha *a külső, látható viselkedés lenne az, amiből az ember az igazság keresése közben kiindulhat*. Ezt a tévhitet Erich FROMM egy néhány mondatban tette lehetetlenné.

„Ha jóságosnak tetszem, jóságom csupán álarc, amelyek mögé kizsákmányoló szándékot rejtem; ha bátornak tűnök, a valóságban csupán öntelt vagy talán egyszerűen életunt vagyok; ha úgy tetszik, hogy szeretem a hazámat, miközben de facto saját önző érdekeimet segítem elő – akkor a külső látszat, azaz a külső viselkedésem az engem motiváló valós erőkkkel élesen ellentmondásban áll. A viselkedésem nincs összhangban a karakteremmel. A karakterstruktúráim, a viselkedésem valóságos motivációja nincs összhangban a karakteremmel. A karakterstruktúráim, a viselkedésem valós motivációja valóságos lételemet jeleníti meg. Viselkedésem részben valóban lételem reflexiója, rendszerint azonban olyan álarc, amelyet célom elérése érdekében viselek. *A behaviorista viselkedéstudomány úgy foglalkozik ezzel a maszkkal, mintha az megbízható, tudományos tény lenne*; a valós megismerés ezzel szemben a belső realitásra összpontosít, amely általában sem tudatosan, sem közvetlenül nem figyelhető meg. A létezésnek ez az ‘álarctalanítása’, ‘az álarctól való megfosztása’ (Demaskierung), amint ECKHART nevezi, központi szerepet játszik

SPINOZA és MARX gondolkodásában és FREUD egyik alapvető felfedezése.” (FROMM. 1994. 100. o.)

A felsorolt, behaviorizmus kritikáját szolgáló érvelések ellenére, a behaviorista pszichológia az USA-ból kiindulva olyan mértékben toborozta híveit, amilyen mértékben a materialista filozófia – legyen az marxista vagy monetáris-kapitalista – terjedése követhető volt. Ez az oka annak, hogy HEBB Donald kapitalista-materialista környezetben és befolyás alatt írt könyve „A pszichológia alapkérdései” címmel a kommunista rendszerben is megértésre és követőkre talált, sőt, Magyarországon a pszichológia standardkönyveként kezelték. Többek között MAGYARI BECK István, GARAI László és HEGEDŰS T. András tartozik ahhoz a körhöz, amely a behaviorista pszichológia tudományos hiányosságára rámutattak. Ez nem azt jelenti, hogy az analitikus pszichológia vagy a többi más szemléletű tökéletes és megbízható, hanem csupán azt, hogy arra a célra, amit mondani kívánunk, a behaviorista pszichológia csak olyan mértékben alkalmas, amilyen mértékben gondolatmenetünknek megfelel.

A behaviorista pszichológiával szembeni fenntartásokat a következő idézetek mutatják be.

„A pszichológia... ragaszkodván némely, általa tudományosnak gondolt módszertani követelményéhez, előnyben részesíti a közvetlenül tapasztalható, tehát kortársjelenségek sokaságának statisztikai kutatását. Mintha ez lenne az egyetlen lehetséges empiria. Mintha a valósággal csak a közvetlenül tapasztalható tények halmazának begyűjtése révén találkozhatnánk, és minden más a spekulációk, vagy legjobb esetben a segédanyagok körébe tartozna... Arra szeretnők felhívni az olvasók figyelmét, hogy a szó szoros értelmében vett kreativitás, tehát a képesség kifejtett foka nem tartozik a statisztikailag vizsgálható

kortársi jelenségek közé. Akik tehát ebben a metodikai csónakban közelítik meg a szorosan vett kreativitást, igen könnyen egy másik tartományban fognak kikötni.” (MAGYARI BECK. 1988. 72. o.)

„Az embernek, amikor mindennapi életét vagy az azt megszakító történelmi tényeket éli, nem lehet az agyába elektródát ültetni, hogy azon keresztül szabályozzák energiaszintjét, amelynek emelését vagy csökkentését aztán Rómeó szerelmeként vagy Otelló végtelen bizalmaként és végtelen gyanakvásaként, Lear elszántságaként” éli meg. „De még csak az sem lehet, hogy, miközben például jönnek vagy rossznak minősülő *gazdasági döntéseket hoz a természetben, a fogyasztásban, a bankügyekben, az adóügyekben, az agyába ültetett elektróda közvetítésével regisztrálják*, miképpen csökkenti vagy növeli a döntést követő viselkedés az energiaszintjét, s hogy tehát mekkora benne a feszültség vagy kielégülés.” (GARAI. 1988. 29–30. o.)

„Az egyén alá van vetve a törvények érvényesülésének, ám a partikuláris (nem az összességet érintő, nem a nagyvonalú összefüggésekre rámutató) esetek vizsgálata – ezen belül a megértés módszere – inkább a hipotézisek megfogalmazásában, mint azok igazolásában hozhat hasznot” (HEGEDŰS. 1991. 15. o.)

1.1.1. Viselkedéstudomány és analitikus gazdaságpszichológia

A viselkedéstudomány a behaviorizmusból és ennek a filozófiának empirikus társadalomkutatási ágazatából fejlődött ki.

„E könyv célja – írja HEBB –, hogy bevezetést nyújtson – elsősorban egyetemi hallgatók számára – az emberi pszichikum *viselkedéstudományos* tanulmányozásához.” (HEBB. 1995. 13. o.)

VARGA Károly Az emberi és szervezeti erőforrás fejlesztése című munkájában is többek között viselkedéstudományról van szó, amelyet magatartástudománynak nevez. „Több vonalon is eljutunk a következtetésig: ha valódi ellenőrizhető (azaz empirikus) eredményeket akarunk, a motiváció fejlesztés szervezeti közegében beletorkollik a szervezetfejlesztés alkalmazott *magatartástu-*

dományi, gyakorlati szervezetszociológiai és szociálpszichológiai diszciplínájába.” (VARGA. 1988. 109. o.) Az idézetből kitűnik a különböző tudományágak egybefonódása az emberi magatartással kapcsolatban.

A társadalomnak van egy statikus és egy dinamikus oldala. A statikus oldal – a társadalom struktúrája és szisztémája – állandó jelleggel, komplex módon, dinamikusan úgy változik, hogy a társadalom felépítése (struktúrája) és működési alapelvei (szisztémája) változatlanok (statikusak) maradnak – ez képezi az általános szociológia (társadalomelmélet) vázát –, de a struktúrán és a szisztémán belüli súlyponti eltolódások lényegesek lehetnek. A társadalmi változások személyiségváltozásához, a személyiségváltozások társadalmi és kulturális – szociokulturális – változásokhoz vezetnek. A pszichológia és a szociológia összefonódása kézenfekvő.

A társadalmi folyamatokban és a pszichikumban számtalan kölcsönhatás érvényesül. Ezek mindegyikét hiány nélkül megragadni képtelenség.

⇒ *A cél tehát nem lehet más, mint a törekvés, hogy a viselkedéstudomány nyitottságán, az ebbe a legkülönbözőbb tudományágakból beáramló ismereteken és hipotéziseken keresztül nagyobb lehetőség nyíljon társadalmi és gazdaság folyamatok megértésére és az ezekkel való konzisztensebb bánásmódra.*

A mi felfogásunk szerint a gazdaságpszichológiának és gazdaságpszociológiának *a komplexitás tekintetében* el kell mozdulni a viselkedéstudományos szemlélet irányába, mert ha az emberi viselkedést illetően „tisztá”, más tudományágak illetősége nélküli pszichológia, illetve szociológia aligha létezhet, akkor ez fokozot-

tan érvényes a gazdaságpszichológiára, amelyben eleve több tudományág felismerései is befolyolnak.

A mi felfogásunk szerint az analitikus gazdaságpszichológia keretében az egyént illetően azt vizsgáljuk, hogy a gazdaság hogyan és milyen mértékben befolyásolja az ember fizikai és pszichikai egészségét. A gazdaságot illetően arra próbálunk választ adni, hogy az ember veleszületett és a szocializáció során szerzett tulajdonságai – társadalmi személyisége – hogyan határozzák meg a gazdasági alapbeállítódást, a gazdasági etikát és ezzel azt a gazdasági szisztémát, amit gazdasági rendnek nevezünk. Ez a látásmód úgy kívánja túllépni a gazdaságpszichológia hagyományosan rugalmas kereteit, hogy a témánál marad. Ez a látásmód túl kíván lépni az olykor tapasztalható kényszerű témakereső gazdaságpszichológiai kísérleteken, és nem kísérel meg elválasztani a gazdaságpszichológiát a gazdaságpszichológiától.

Az analitikus gazdaságpszichológia komplexitása megfelel a behaviorista viselkedéstudomány követelményeinek is. Az analitikus gazdaságpszichológia központjában a pszichológia – az analitikus pszichológia –, a szociológia és gazdaságtudomány összefonódása áll, amely köré esetenként más tudományágak felismerései is társulnak.

A viselkedéstudomány befolyásának lényege, hogy az analitikus gazdaságpszichológia alapja marad a gazdaságtudomány, a pszichológia és ezen belül az analitikus pszichológia, valamint a szociológia összefonódása, de kiegészítve azokkal az ismeretekkel, amelyek alkalmasnak mutatkoznak a viselkedés formálásával kapcsolatos tényezők felkutatására.

Az analitikus gazdaságpszichológiába a következő tudományágak folynak be (zárójelben *példaértékkel* szerepelnek a számításba jövő témakörök): *gazdaságtudományok* (rentabilitás, termelékenység, gazdasági racionalizmus, gazdasági maximalizáció, piaci mechanizmusok, gazdasági növekedés, pénzkibocsátás, munka- és pénzleidegenítés és elidegenedés); *analitikus pszichológia* (lelkiélet struktúrája, szisztémája, általános és freudi hajtóerők, alapvető pszichikai törvényszerűségek, ego-defenzív-mechanizmusok, elfojtás, öselfojtás, archetípus, libidóáramlás, paradox intenció, neurózisok, valóságok, örömszerzés és realitás elve); *behaviorista pszichológia* (inger és reakció szerepe a viselkedési minták kondicionálásában, különös tekintettel a gazdálkodás- és vállalkozásetikára, a felettes-én képzésére; számos empirikus vizsgálati eredmény, amelyek alapja a behaviorista szemlélet, az ún. objektív pszichológia); *kognitív pszichológia* (kognitív diszsonancia és munkanélküliség, belátás, racionalizmus, logika); *szociálpszichológia* (a szociális dimenzió és a szociális érzelmi védettség jelentősége általában és a vállalaton belül. A munkahely elvesztésével járó szociális bizonytalanság, a szociálemocionális sérülés következményei: kábítószerelés, alkoholizmus, bűnözés, szekták); *szociológia* (szociálmechanizmusok, konszenzus, deviancia, konfliktuskezelés, differenciálódás és integráció), *jogtudományok* (európai normák adaptálása, üzemi demokrácia, jogok és köteleességek az örömszerzés és realitás elvének figyelembe vételével), *genetika* (öröklött tulajdonságok szerepe, mutáció, szelekció, különös tekintettel arra, hogy a szelekció elv nem lehet a társadalomra alkalmazni), *pedagógia* (a reklám „nevelő” hatása, súlyozott képzettségajánlatok, vezetési stílusok és alapbeállítódások), *fiziológia* (kondicionálás); *kriminológia*

(munkanélküliség és kriminalitás) *egészségügy* (egészség és társadalmi és gazdasági rend); *evolúció-teória* (az evolúció racionális és irracionális oldala, a befejezetlen teremtés evolúciós háttere); *relativitás elmélet* (relativitás elmélet és az E_0 , relativitás elmélet és az ember ambivalens természete, E_0 és a freudi halál felé sodródás jelentősége), stb.

1.1.2. Viselkedés-gazdaságtan, gazdasági viselkedéstudomány és a pszichikus ökonómia

A viselkedés-gazdaságtan arra kérdez rá, hogy mikor gazdaságos egy viselkedés? *A gazdasági viselkedéstudományt* az érdekli, hogy milyen tényezők hogyan és milyen mértékben befolyásolják *a gazdasági viselkedést*. (Erre a különbségre az 1990-es évek elején hívtam fel MAGYARI BECK kollégám figyelmét.)

A viselkedés-gazdaságtan *a gazdasági racionalizmuson* nyugszik, miszerint egy (akármilyen) viselkedés akkor gazdaságos, ha a legkisebb ráfordítással a legnagyobb eredményt éri el. A pszichológia szempontjából érvényes, hogy minél korlátozásmentesebb – szabadosabb – egy viselkedés, annál inkább lehetőség nyílik az örömszerzés elvének – az elementáris ősi hajtóerők szabadjára engedésének – érvényesülésére. Ez azt jelenti, hogy minél szabadosabb egy viselkedés,

⇒ *minél inkább nincsenek a viselkedésnek mederbeterelő normatív akadályai, annál inkább mellőzni lehet a fáradságos önkorlátozás bevetésével járó pszichikus ráfordítás mértékét.*

Más szóval minél kisebb az önkorlátozással járó pszichikus ráfordítás, annál gazdaságosabb a viselkedés. Úgy is mondhatnánk,

hogy minél jobban érvényesül az élvezetszerzésre való összpontosítás, annál önérdekűbb – egoisztikusabb – a viselkedés. És minél önérdekűbb egy viselkedés, annál inkább emlékeztet az állati – animális – viselkedés jellemzőire. A viselkedés-gazdaságtannak ezt az alapvető tételét a pszichológiában *pszichikus ökonómiának* nevezzük. Ezzel a pszichológia – ha fenntartásokkal is, de – mégis saját oldaláról nyitja meg az utat a gazdasági és pszichikus jelenségek közti összefüggések vizsgálhatósága számára.

A pszichikus ökonómia azokban a társadalmi és gazdasági rendekben érvényesül leghatásosabban, amelyekben a piaci mechanizmusok korlátlanságának önszabályzó erejében hisznek, illetve a piaci mechanizmusok kielégítő önszabályzó erejében való hitet címkézés segítségével kvázi kötelezőnek írják elő. Ennek oka, hogy minél kevesebb a korlátozás, annál hatékonyabbak a piaci mechanizmusok és az önérdek érvényesülésének lehetőségei, és egyben *a piaci mechanizmusok hajtóerejének* érvényesülése, és természetesen annál kisebb az igény az önszervezésre.

⇒ *Az Én-szervezés szükségletét a gazdaság fokozott szervezése váltja fel, és ezzel a viselkedés-gazdaságtanban racionálisnak tartott viselkedés fokozottan irracionálisnak bizonyul, mert az ember személyiségképzésének útjában áll, és nem hogy nem segíti elő a teremtés befejezését, hanem erkölcsileg visszavezet a vadon szabályaihoz, a szelekció elvéhez, a korlátlan differenciálódáshoz.*

Ez azt jelenti, hogy azt az energiát, amit az önszervezésbe kel-
lene és lenne érdemes befektetni, a személytől független, külső

szerveződések pénzzel támogatott fejlesztésébe fektetik. Ezzel elérhető, hogy

⇒ *rövidtávon* a személlyel nem azonos szerveződések tökéletesítése magasabb hasznot hoz, mint az önszervezés képességének növelése. Közben az Ego leépül és *hosszútávon* az Énerő minőségi ismertetőjegyei erősen romlanak:

az agressziós készenlét fokozódik, a frusztrációs tolerancia csökken és a pozitív önkép-szükséglet kielégítésének lehetséges eszközei eltolódnak a tiszta anyagi vonatkozások irányába, az anyagi státuszszimbólumok felértékelésének irányába, amelyek során a pszichikus, szellemi és erkölcsi javak státuszszimbólum jellege erősen megcsappan.

⇒ *A pszichikus ökonómiának ismertetett visszavágója nem érvényesül, ha az Énerő fejlesztése elsődleges jelentőségű és minden más e feladat mögött foglal helyet.*

Erős Én képes a nyers agressziót *akarattá* fejleszteni, ami lehetővé teszi, hogy egy cél – egy gazdasági cél – elérése érdekében megközelítően érdemleges erőt fektessen be, erejét ne pazarolja. Ezzel szemben egy gyenge énú ember stratégiája az agresszív rámenősség féktelensége – túlzott pszichikus ráfordítása – ami mögött egy neurotikus, túlzott becsvágy és az anyagi javakra koncentráló státuszszimbólum húzódik meg. Mindezek egyre fokozódó pszichikus ráfordítást igényelnek és hosszútávon önellenesek. Ezzel a racionálisnak gondolt viselkedés irracionálissá válik, aminek eredménye a jól ismert *menedzserbetegség*.

A gazdasági viselkedéstudomány komplexitása megfelel a behaviorista viselkedéstudományos követelményeknek is. Az analitikus gazdaságpszichológia központjában a pszichológia, a szociológia és gazdaságtudomány összefonódása áll, amely köré – mint láttuk – esetenként más tudományágak felismerései társulnak. A viselkedéstudomány befolyásának lényege, hogy az analitikus gazdaságpszichológia alapja marad a gazdaságtudomány, a pszichológia és a szociológia összefonódása, de kiegészítve azokkal az ismeretekkel, amelyek alkalmasnak mutatkoznak a viselkedés meghatározásával kapcsolatos tényezők felkutatására.

1.1.3. Csereelmélet

A behaviorizmus követelményének megfelelően egy önző társadalmi és gazdasági rendben egyre erősebben *tapasztalható* a társadalmi kapcsolatokban a *csereelv* érvényesülése, azaz legfeljebb „annyit adok, amennyit kapok”. A csereelv megfelel a pszichikus ökonómia követelményének is, mert aligha mutatkozik hajlandóság nagyobb pszichikus befektetésre egy cél elérése érdekében, mint amennyire feltétlen szükség van. A szükséges befektetés nagysága szociokulturális értékítéleten – konszenzuson – nyugszik, tehát kultúrspecifikus. Ez a pszichikus ökonómia egyik tényezője. A másik, hogy az ember olyan viselkedési mintákat helyez előtérbe, amelyek lehetőséget adnak az örömszerzés maximális érvényesülésére. Végülis azt, hogy mibe milyen pszichikus befektetést érdemes eszközölni,

⇒ *az örömszerzés elvének általános érvényesítésére való törekvés – az alapbeállítódás – és ezzel párhuzamosan egy kultú-*

rán belül a társadalmi fejlődéssel egybekötött kultúraváltozások befolyásolják.

„Az ideális és reális viselkedési minták közötti feszültség *nem feloldhatatlan*, mert idővel az válik ideálissá, ahogyan az emberek viselkednek. Így válik a reális ideálissá. Például az utolsó időkben gyökeresen változtak meg olyan ideális viselkedési minták, amelyekről korábban az volt a vélemény, hogy örökérvényűek. Ide sorolhatjuk a rágógumizást társaságban, ami azelőtt tisztelenségnek számított, a homoszexualitás viselkedési mintáit, amelyek kimondottan nem kívánatosak voltak. Ide sorolhatjuk a szabad, házasságon kívüli nemi kapcsolatok terjedésével összefüggő viselkedési mintákat és mindazokat, amelyek a szabadosság felé hajló beállítódás-változásból fakadnak. Ugyanennek az alapbeállítódásnak a terjedésével megváltoztak a beállítódások törvénytelen gyermekekkel, a családdal, a vallással, az öregekkel stb. szemben. A beállítódás-változások aztán gyökereiben változtatták meg a kultúrát.

A leírt változásokat egy közös vonás jellemzi: a változások a pszichikus ökonómia irányába mozdultak el. A pszichikus ökonómia megfelel a gazdaságosság elvének, miszerint a legkisebb befektetéssel – erőkifejtéssel – a legnagyobb eredményt kell elérni. És az emberek előszeretettel viselkednek úgy, hogy a viselkedés ne legyen fáradságos. E szerint az ember

⇒ *az örömszerzés elvének korlátlan érvényesülésére törekszik,*

ezért, ha egy társadalomban kizárólag az örömszerzésen nyugvó reális viselkedések lesznek idővel ideálisak,

⇒ *nem mond semmit arról, hogy az ember számára valójában mi előnyös és mi nem. A szociokulturális valóság képes az anyagi és objektív valóságot is helyettesíteni.* (Menyhay. 2000. 42. o.)

Az emberi kapcsolatokban érvényesülő gazdaságosság elvét Georg C. HOMANS csereelméletében foglalta össze. (HOMANS in: HARTMANN. 1967. 173–186. o. Vö.: MENYHAY. 1990. 123–137. o.)

A csereelmélet a viselkedéstudományok tipikus példája, ami mutatja a pszichológia és a szociológia összefonódását és ennek egyik gazdasági vonatkozását. Mutatja a viselkedés komplexitását is, a pszichikus ökonómia, illetve az örömszerzés elvének érvényesülését az emberközi kapcsolatokban, és egyben érzékelteti a teremtés befejezetlenségét, a realitás elvének elégtelenségét – az Én, a Te, a Mi és a Ti közötti kapcsolatok diszjunktív jellegét. A diszjunktív jelleg abban mutatkozik, hogy az Én-Te-Mi-Ti-kapcsolatokban a „csak akkor adok, ha kapok” elv hatalmasodik el. Ez a társadalmilag hátrányos helyzetűeket hozza még hátrányosabb helyzetbe, mert ezek azok, akik helyzetükből kifolyólag keveset tudnak adni, vagy egyáltalán képtelenek valamit is adni, viszont annál inkább rá vannak szorulva arra, hogy kapjanak. A csereelmélet érvényességének ilyen jellegű eltorzulása az animális (ösi, elementáris) hajtóerők elhatalmasodását jelzi és az emberben rejlő erkölcsi szegénységet, kicsinyességet, sőt könyörtelenséget tükrözi vissza.

„Az ember látókörének szegénysége és kicsinyessége figyelhető meg. Az embert mindenestre az a törekvés vezérli, hogy a dolgokat birtokolja, s nem az, hogy azokat az igazsággal való kapcsolatán keresztül szemlélje.” (CENTESIMUS ANNUS. IV. 37, 2)

„Sok ember, talán a nagy többség, ma sem rendelkezik olyan eszközökkel, amelyek lehetővé tennék, hogy hatékonyan, az emberhez méltóan kapcsolódjon be a vállalkezési rendszerbe... Sokan mások nem teljesen szakadtak le, mégis olyan körülmények között tengődnek, ahol még ma is a túlélésért vívott küzdelem az elsődleges, és ahol még ma is a kezdeti kapitalizmus gyakorlata érvényesül. Helyzetük 'könyörtelensége' az iparosodás első fázisának legsötétebb időszakára emlékeztet.” (CENTESIMUS ANNUS. IV. 33, 1)

A csere, elmélet szerint, a társadalmi viselkedés – a gazdasági viselkedéshez hasonlóan – a ráfordítás és az eredmény közötti viszonyra épül. A ráfordítás és az eredmény nem feltétlenül anyagi jellegű. Az emberek társadalmi kapcsolataik során *nem csak anyagi javakat*, hanem ideális javakat is cserélnek. Ezt bizonyítja Robert F. BALES empirikus tanulmánya, amelyben alapvető csoportdinamikai kérdések tisztázását tűzte ki célul. A megfigyelésekből egyértelműen kiderül a csoporton belüli nem anyagi jellegű javak cseréje. A tárgyi jellegű problémák megoldásánál a konstruktív javaslatok és kreativitás, a társadalmi jellegű problémák megoldásánál a helyeslés, megoldáskeresés, az individuális szinten a szimpátia és derűlátás olyan értékek, amelyek egy csoportban csereeszközként szerepelnek. BALES kimutatta, hogy egy csoport csak akkor képes fennmaradni, ha a csoporttagok pozitív viselkedései a negatívakat túlszárnyalják, azaz, ha az értékes nem anyagi jellegű javak cseréjében a pozitívnak ítélt javak cseréje meghaladja a negatívnak ítélt javak cseréjét. (BALES. In: HARTMANN. 1967. 311–330. o. Vö.: MENYHAY 1990. 159–169. o.) Természetesen ebből az alapvető tapasztalatból hiányzik az altruizmusban gyökeredző áldozatvállalási készség és szociális vonzalom, ami képes a saját érdekeket egy magasabb rendű cél érdekében alárendelni. Pedig, mint látni fogjuk, BALES vizsgálataiból is egyértelműen kiderül, hogy ezek hiányában konfliktusmegoldás lehetetlen.

A társadalmi és gazdasági viselkedés közti hasonlóságot nem lehet teljes mértékben elutasítani, mert empirikusan alátámasztható és mert a társadalmi viselkedés célja is *a* szükségletek kielégítése úgy, mint a gazdasági viselkedésé, de a gazdasági viselkedés-

ben az üzleti szellem, a piaci mechanizmusokat érvényesítő egyéni érdek mutatkozik mérvadónak, míg a társadalmi viselkedés olyan szükségletek kielégítésére is irányul, amelyek tényezői nem lehetnek alku, profitigény vagy ellenszolgáltatás tárgyai. A cse-reelmélet sugallta tézis, miszerint minden mindennel cserélhető, azt a benyomást kelti, hogy egy piacgazdaság keretein belül minden – a nem anyagi javak is – áruvá válhatnak. Olyan dolgok is áruvá válhatnak, amelyek az embert súlyosan károsítják (pl. kábítószer, élvezethajszolásra alkalmas termékek és divatcikk), azaz minden (pl. becsület, pénzért máltai útlevél, lovaggá ütés, címek, pl. honorárkonzul, de az amerikai elnökválasztásokat sem lehet pénz nélkül megnyerni).

KOCSIS Tamás összefoglalta a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen működő *Altern-csoport* véleményét arról, hogy melyek azok a javak, amelyeknek még egy korlátlan piacgazdaságnak nevezett kapitalista társadalmi és gazdasági rendben sem szabadna áruvá válniuk. Olyan javakról van itt szó, amelyek jósága, hasznossága – a mi terminológiánkkal kifejezve – az őselfojtáson és az archaetípuson nyugvó társadalmi lelkiismeretben és az ember pozitív önkép-szükségletében gyökeredzik, és nem kulturális befolyás eredménye. Ezek az eredmények abszolút és nem relatív erkölcsi értékek, olyanok, amelyek az embernek indult biológiai szerveződés emberré válásában, az állati szintből való kitörésével párhuzamosan jelentek meg. És itt, ebben a tekintetben óriási felelősség terheli az embert, mert beavatkozása – önkorlátozása – nélkül az emberré válás evolúciós folyamata a továbbiakban nem érvényesülhet, azaz

⇒ *a természet az ember romboló értelme és akarata ellenére nyilván képtelen magából azt kifejleszteni, amire még képes lehetne.*

Amit az ember tehet, annak lényege éppen az, amiről itt szó van, hogy járuljon hozzá a teremtés befejezhetőségéhez. Ezt leg-
hatásosabban úgy teheti, hogy azokat az erkölcsi értékeket, ame-
lyek az embert az állat fölé emelik,

⇒ *nem alacsonyítja le áruvá, alku és üzlet tárgyává.*

Ilyenek a társadalmi lelkiismeretben gyökeredző erkölcsi érté-
kek, amelyekből KOCSIS Tamás egynéhányat példaértékkel sorol
fel. Ilyen az emberi méltóság, maga az ember, különösen szorult
helyzetben, a házasság és a gyermeknemzés joga, a szeretet, a ba-
rátság, az ember transzcendens igénye, a kormányzati tisztségek,
a politikai hatalom és befolyás, a bírósági ítélet, a szólás-, a sajtó-
, a vallás- és a gyülekezési szabadság, a politikai közösség el-
hagyására vonatkozó jog, a közösségi létből fakadó kötelezettsé-
gek alóli felmentés, az egészséges természeti környezethez való
jog, díjak és kitüntetések. „Az olyan alapvető jóléti szolgáltatá-
sok, mint amilyenek például a rendőri védelem, az egészségügyi
ellátás, vagy az általános és a középiskolai oktatás, csak szél-
sőséges esetben megvásárolhatók.” (KOCSIS. 2000. 13–16. o.)

1.2. Kognitivistá pszichológia

1.2.1. Mezőelmélet (topológikus, topikus pszichológia)

A kognitív tudatosat, tudatot érintőt, megismerésre vonatkozó té-
nyezőt jelent.

A kognitivist pszichológia középpontjában a mezőelmélet áll. A *mezőelmélet* a berlini iskola képviselői által – KÖHLER, KOFKA és WEITHEIMER – megfogalmazott *Gestaltpsychologie* továbbfejlesztése. Berlini munkássága alatt Kurt LEWIN is ehhez az iskolához tartozott. Később, az Amerikai Egyesült Államokban tanítványával (FESTINGER, CARTWIRGTH, ESCALONA, LIPPITT és WHITE) együtt fejlesztette ki az úgynevezett mezőelméletet, amely *a szociális dimenzióknak egy különleges értelmezést ad*. Mielőtt ennek tárgyalásába belemennénk, érdemes leszögezni, hogy a pszichológiaként számon tartott kognitivist szemlélet a szociális dimenzió jelentőségének különleges kihangsúlyozásán keresztül *erősen érinti a szociológiát*. Ez nem lephet meg, hiszen a pszichológia alanya, az ember, nem egy légüres térben, hanem egy szociális dimenzióban él. Az ember és a társadalom, az ember és a szociális dimenzió között interdependenciák – kölcsönhatások – érvényesülnek: az egyed formálja a társadalmat és a társadalom formálja az embert, tehát a szociológia szigorú elválasztása a pszichológiától nem indokolt. Az elvi jellegű elválasztás bizonyos esetekben önkényesnek mutatkozik. Értelemszerűen ez érvényes a társadalomelméleti gazdaságszociológia és az analitikus gazdaságszociológia egymástól való elválasztására is.

LEWIN belülről mozgató feszültség helyett – az inger és a reakció folyamán kondicionált feltételes reflexek és viselkedési minták helyett – azt a *környezeti hatást, a szociális dimenziót* – helyezi előnybe, amely a személyt körül veszi. (LEWIN. 1972. 71–72. o.). Homályban marad a kognitív elnevezés lényege, mert első benyomásra nehéz eldönteni, hogy mire vonatkozik. A behaviorizmus lényegére vonatkozik, arra, hogy csak az számít tudománynak,

amit *a tapasztalat* – az *empíria* – igazolni képes, vagy a tudatosságra, vagy mindkettőre. Ugyanis amit az analitikus pszichológiában Én alatt értünk, a cselekvő szubjektumot, azt a szociálpszichológiában *kognitív tartalmaknak* nevezzük. A kognitív tartalmak tudatos tartalmakat, a megismerés, a tapasztalat során nyert ismerteket értjük. Valószínű, hogy a kognitív elnevezés mindkét értelmezése érvényes: a kognitív pszichológia csak azt ismeri el tudománynak, ami empirikusan bizonyítható és tudatos, azaz a tudás része, ami az emlékezetből lehívható. Tarthatatlan lenne az a benyomás – ami ugyancsak az elnevezésből adódik –, hogy környezeti kölcsönhatások kapcsán csupán tudatos tényezők érvényesülnek. A kognitivisták elnevezés ebben az értelmezésben nem szerencsés, mert az ingerek és a reakciók során kondicionált asszociációkat – viselkedési mintákat/normákat – az ember a mindennapi életben gondolkodás nélkül követi. De még olyan esetekben, amikor látszólag kizárólag a tudatos döntés határozza meg a viselkedést, a háttérben érzelmek és kevésbé vagy egyáltalán nem tudatos/tudatosodó irracionális motivációk is szerepet játszhatnak/játszanak.

A környezeti hatás érzékeltetésének előtérbe helyezése céljából ezt a teóriát a németben Feld-teoriának, a magyarban ennek megfelelően mezőelméletnek keresztelték el, illetve fordították le. Kétségtelen, hogy szó szerinti fordításban *mezőelméletre* vagy jobbik esetben *terepelméletre* lyukadunk ki. Értelemszerűen azonban nem erről van szó. Sokkal inkább arról, amit az imént hangsúlyoztunk, hogy az ember nem egy légtüres térben él és tevékenykedik, hanem a környezetbe beágyazva, amely viselkedésére az öröklött tulajdonságok tiszteletben tartása mellett hat, *de*

az ember, az egyed is hat a környezetére. A környezethatás a viselkedést lényegesen befolyásolja, és a viselkedés visszahat a környezetre. A környezethatáshoz természetesen hozzátartozik *a természet adta minden jelenség, de középpontjában az emberek és az emberi kapcsolatok állnak.* A környezet objektumai közötti – köztük az emberek közötti – *kölcsönhatások* lényegesen formálják az ember karakterét, viselkedési mintáit – konszenzuson és kondicionáláson – képzettársítási ajánlatokon keresztül. Így nyeri el a mezőnek vagy terepnek elképzelt környezet azt az értelmezést, miszerint minden mindennel összefügg, és amelynek középpontjában *a szociális dimenzió* képezi azt a mezőt, teret, *az emberközi kapcsolatok hálózatát*, az emberi kapcsolatokon keresztül egymást kölcsönösen befolyásoló erőviszonyokat, amely alól egy társadalomban élő ember nem vonhatja ki magát.

A szociális dimenzió – az emberközi kapcsolatok hálózata – nem egy fizikai értelemben vett tér. Ez a nem geometriai jelleg a mezőelméletben úgy jelenik meg, hogy a mezőben, a terepen, a szociális dimenzióban, *vonzó és taszító erőkkel rendelkező pontok érintik egymást*, a topológia, a matematika folytonosságának megfelelő hasonlósággal. Ebből származik a *topológikus pszichológia* elnevezés. Ebben topológikus dimenzióban az ember az emberközi kapcsolatok diktálta taszító és vonzóerőkkel szemben *tehetetlen*: a taszító- és vonzóerők – a mindenkori *situációk* – határozzák meg az ember magatartását.

LEWIN ezzel a teóriával messze eltávolodik az arisztoteléliánus és freudi nézőponttól, amely szerint az emberben rejlő hajtóerők lényegesek; eltávolodik attól, hogy *a cselekvő szubjektumból indulnak ki a mozgató erők*. Ehelyett a galileánusi természettudományos

felfogást részesíti előnybe, miszerint a szubjektumok *cselekvéskészítése* – nem csupán motivációja, hanem célja és a célt realizáló ereje is – természeti törvényeknek van alávetve. A mezőelméletben a természeti törvény a szubjektumokat mozgató vonzó és taszító erőkben nyilvánul meg. *Mutatis mutandis* egy kő nem a saját súlyánál fogva esik a földre, hanem a föld vonzóereje húzza oda, azaz a környezet teszi vele azt, ami történik. (Vö. HOFSTÄTTER. 1970. 45. o. és GARAI. 1998. 31. o.) GARAI ezt a kérdést úgy teszi fel, hogy vajon az vonz, amit választunk, vagy azt választjuk, ami vonz? (GARAI. 1998. 30. o.) Erre a következő választ adhatjuk.

Bizonyosan *olykor azt választjuk, ami vonz, amiről azt tanuljuk, hogy jó*, s ebben a döntésben a nem-tudatos szintjén motiváló kondicionált beállítódások játszanak döntő szerepet, azaz a behaviorista pszichológia inger-reakció-képzettársítás-kondicionálás-konceptusa erősen felhívítja a kognitivistá koncepciót és a maga igazának javára billenti a mérleget. A jó kondicionálását a nem-tudatos szintjén az örömszerzés elve erősen befolyásolja, mert az ember azt kondicionálja, azt választja viselkedési mintának/normának, ami a legkisebb erőfeszítéssel jár, mert ez felel meg leginkább a pszichikum ökonómiájának.

A választott – a szociokulturálisan kondicionált – jó, nem lehet az etika, a gazdálkodás- és vállalkozásetika abszolút mércéje, csupán azért, mert a meghatározott jót sokan választották. A szociokulturális értéktételezésekben fogant jó nem feltétlen felel meg az ember távlati valódi érdekeinek.

„A szociokulturális értéktételezések nem mindig tükrözik/tükrözhetik vissza a valóságot/igazságot, ami azt is jelenti, nem szükségszerű, hogy a többségnek

mindig igaza van. A spontán konszenzuskészség akkor is igazságok megfogalmazására kész, ha a jelenség megfoghatatlan vagy csupán adott időben hozzáférhetetlen. Ha ehhez hozzávesszük a képzettársítási ajánlatok véletlenszerűségét és a kondicionálás eredményeinek szilárdságát, akkor láthatjuk, hogy

⇒ *a kulturális értékek könnyen súlyos realitástól való eltávolodásokat idézhetnek elő és takarhatnak el.*” (MENYHAY. 2000. 60. o.)

„Az erkölcsi többség nem feltétlenül etikus. A legitimitás és legalitás közötti szakadék társadalmi kifejeződése a demokratikus szavazási szabályok, amelyek célja a konfliktusok eljárási módokra, nem pedig a tartalomra alapozott megoldása.” (Pruzan/Thissen – Kindler/Zsolnai. 1993. /135–168/. 144. o.)

Gondoljunk itt akár a kollektívizmus vagy akár a korlátlan piacgazdaság etikájára. Mindkét „hivatalos” ideológia a gazdasági, politikai, forradalmi, illetve katonai *előnyös helyzetűek* konszenzusának eredményeként vált társadalomformálóvá. Mindkettőt azért választották, mert a többi alternatívához viszonyítva a legvonzóbbnak találták. A választás eredménye sem a kollektívizmust, sem a korlátlan kapitalizmust illetően egy emberközpontú szemléletben nem nevezhető optimálisnak. A kollektívizmus a személy egyedülállóságát, az individualizmust ignorálta, a korlátlan kapitalizmus pedig a kollektív érdekeket olyannyira, hogy az eredményt II. JÁNOS PÁL szavaival élve – *könyörtelen* individualizmusnak nevezhetjük. (CENTESIMUS ANNUS. IV. 33, 1.)

Gondolhatunk a kulturálisan determinált étkezési szokásokra is, például a magyar zsíros és erősen fűszerezett ételek előnybe helyezésére. A magyaros ételleket azért választjuk, mert ezekről azt tanultuk, hogy jók, viszont objektívan nézve az egészségre károsak. A dolog másik oldala pedig az, hogy miután a magyaros étkezés szokássá vált – kondicionálódott –, már *azért vonz, azért*

ízlik, mert választottuk. Svédországban azzal kívántak kedveskedni, hogy fasírozottat tálaltak fel mézédessé lekvárral, de én inkább paprikás csirkét választottam volna, ha lett volna. S minél nagyobb a választás kondicionálásával járó fáradság, ráfordítás, annál kedvesebb és annál vonzóbb lehet az, amit választottunk. Példának hozhatnánk fel azt a játékost, aki kártyán veszít és a játékot mégsem tudja befejezni annak reményében, hogy a veszteséget egyszer talán mégiscsak sikerül behozni. Az ember szalad a pénze után. Vagy esetleg egy kikoszorózott udvarló annál tartósabban tűri a kikoszorózásokat, minél többször kikoszorózzák.

„A kondicionálásnak két lehetősége van. Vagy valamennyi 'helyes' magatartásmód állandóan megerősítést nyer, vagy csak időközönként, rapszodikusán. Az első esetben teljes, a másodikban részleges megerősítésről van szó.

A teljes megerősítés gyorsabb kondicionálást idéz elő, de a gyorsabb extinkciót is lehetővé teszi. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a rendszeres jutalmazáshoz (a megerősítőhöz) való hozzászokás fokozatosan csökkenti a jutalom értékét. Ez pedig a magatartáskészlet csökkenését jelenti.

A részleges megerősítés csalóka. Lassabb kondicionálást idéz elő, de a tanulási eredmények annál makacsabbak. A teljes megerősítésnél rögtön feltűnik a jutalom elmaradása, a részlegesnél nem. Ezért hajlandók az emberek hosszabb időn át megerősítés nélkül kitartani kondicionált magatartásuknál. Ez a makacsság egyszer (véletlenül) megerősítést nyer. És ez az egyetlen jutalom ismét hosszabb időre kompenzálja a megerősítés elmaradását.

Ezek a mechanizmusok magyarázzák a babonás magatartás makacsságát. Ha hosszú időn keresztül sem következik be a beteg gyógyulása a ráolvasások következtében, ekkor ezt a rossz szellemeknek tulajdonítják (racionalizálás). Amikor valaki egyszer meggyógyul, akkor a babonás magatartás részleges megerősítést nyer.

A részleges megerősítés nagy jelentőségű a partnerkapcsolatok tartóssága szempontjából is. A bármikor elérhető szexuális kielégülés csökkenti a jelentőségét. Ezzel kiesik annak egyik motivációja, hogy a partnerek együtt maradjanak.” (MENYHAY. 1995. 111–112. o.)

A mezőelmélet a mi szempontunkból nem kielégítő, mert a szituáció által meghatározott magatartás fikciója elvben kizárja az ember szabad akaratából történő döntés lehetőségét. A kognitivistá pszichológiának ez a jellege azzal a nézettel párosulva, hogy az efajta szemlélet *az igazi* pszichológiához vezet, nem elfogadható. A determináció következményét, azt, hogy a bűnözőt szociális körülményre és betegségre való hivatkozással a felelősség alól mentesíteni lehet, *az etikát illetően* nem szerencsés. A determináltság fikciója a szabadosság bölcsőjének bizonyult. A determináltság fikciójából fakad a pszichológizálás, és ennek következtében az alapvető pszichológiai ismeretek ignorálása. Ezeknek az ismereteknek a megszerzése minden pedagógus-, pszichológus- és szociológusjelölt számára elemi szinten kötelező: nem kívánt viselkedések eredményesen negatív utóélménnyel kezelhetők. A pszichológizálás következtében a kielégítő negatív utóélmény elmaradt, és ez először az Amerikai Egyesült Államokban majd a világ jelentős részében erősen hozzájárult a kriminalitás elterjedéséhez. A bűnözés terjedése *lényegesen befolyásolta a gazdálkodás- és vállalkozás etikát és a hétköznapi emberét még a teremtés befejezése szükségességnek gondolatától is megfosztotta.*

A mezőelmélet értékes szempontokat is adhat a szociális dimenzió és az ezzel összefüggő jelenségek megértéséhez. Ez az oka annak, hogy a kognitivistá pszichológia a *pszichoanalitikus megközelítésben sem hanyagolható el.* Példaként hozhatjuk fel a

szociális dimenzió, a szociális érzelmi védettség, az identifikáció és a multinacionális identifikáció kérdéseit és FESTINGER kognitív disszonancia-teóriáját.

1.2.2. Kognitív disszonancia

A kognitív disszonancia a LEWIN-i iskola származéka, ami FESTINGER nevéhez fűződik. (Vö.: MENYHAY. Adalékok. 1998. 198–200. o.) A kognitív disszonanciára építette fel az anómiát DURKHEIM és MERTON. (Vö.: MENYHAY. 2000. 195–196. o.)

A kognitív disszonancia lényege, hogy az ember ellentmondások – feszültségek – leépítésére *is* törekszik, ha ambivalens természetére való tekintettel nem éppen feszültségkeresés a cél. A feszültség feloldása érdekében az ember olyan viselkedésekre szánhatja el magát, amelyekre másként nem lenne kapható, amire csupán a feszültségcsökkentés szükségletének kielégítése bírja rá. A kognitív disszonancia lényegét és a mezőelmélethez való kapcsolódását az alábbi példával mutatjuk be.

Egy fiatalember elvisz vacsorázni egy hölgyet, aki ugyan nem álmainak királynője, de „megteszi”. A vacsora utáni várakozások nem teljesülnek. A fiatalember másnap és harmadnap megint megkísérel a sikert. Ezek a kísérletek is eredménytelenek maradnak. A fiatalember magatartása jó ideig irracionális módon változatlan maradhat, mert az egyre növekvő befektetés – a vacsorák költségei – a fáradság megjutalmazásának reményében elvileg nem kizárt. *A szituációból* adódó ellentmondás – a mezőelmélet lényegéből fakadó vonzások és taszítások egyvelegéből adódó kényszerhelyzet – két irányba terelheti a fiatalember magatartását: a fiatalember felhagy hódító szándékával és ezt azzal *indokolja* – *racionalizálja* –, hogy a hölgy nem egy különleges teremtmény, vagy a ráfordítások nagyságrendjétől függően a hölgy értékessége fog megnőni a fiatalember szemében. Ez aztán arra készteti, hogy erőfeszítéseit megsokszorozza. Ez a

kognitív disszonancia lényege, az, hogy az ember ellentmondásokat, nyilvánvaló következetlenségeket – disszonanciát – nehezen visel el. Az ellentmondásokból fakadó feszültség az eredetileg szándékozott viselkedést megváltoztathatja és súlyos esetekben személyiségváltozáshoz is vezethet.

A példa mutatja, hogy a kognitív disszonancia elnevezés nem optimális, éppen úgy nem, mint a kognitív pszichológia elnevezés. A példából kiderül, hogy a disszonancia nem csak tudatos tapasztalati szinten létezik, hanem irracionális érzelmek, beállítódások szintjén is. Ezek egyvelegéből adódik a disszonancia.

Általában érvényes, hogy a disszonanciának nem feltétlenül kell tudatosodni, hiszen a pszichológiában ismert fogalom, az *ambivalencia*, elsősorban két ellentétes *érzelem*, pl. szeretet és gyűlölet megnyilvánulása ugyanazon személy vagy tárgy iránt, nem tudatos. Az ambivalenciát csak viselkedés- vagy személyiségváltozással lehet enyhíteni vagy feloldani. A kognitív disszonanciára érvényesnek tartott lényeg tehát a pszichológiában az ambivalencia fogalmának érvényességétől kezdve létezik, ezért a kognitív disszonancia elnevezés nyitott ajtón való kopogtatásnak látszik. A kognitívnek nevezett disszonanciában megtalálhatók a kognitív elemek éppen úgy, mint a nem tudatos pszichikus folyamatok és állapotok, beállítódások, és küszöbalatti észlelések *antagonizmusai* (ellentmondásai) is.

A kognitív disszonancia a munkanélküliséggel járó következmények magyarázatára és ezek megértésére kiválóan alkalmas. Ilyen következmények a munkakerülés, a társadalomellenesség, a bűnözés, a kábítószerelés, a vallásos vigasz és a szekták szaporodása, amelyek megjelenése és otthonossága a társadalmi valóság-

ban bizonyosan a kognitív disszonanciának nevezett jelenségre is visszavezethető. (Vö. MENYHAY. 1998. Adalékok. 198. o.)

1.3. Szociálpszichológia

A pszichológiai iskolák versengésével foglalkozó eddigi megállapítások alapján világossá válhatott, hogy a pszichológia a szociológiától csak önkényesen választható el, mert a határok a két tudományág között cseppfolyósak, amennyiben szociológia alatt nem adathalmazokat és száraz empiriát értünk, hanem az emberi kapcsolatok és a társadalmi folyamatok vizsgálatára fektetünk súlyt.

Csak idő kérdése volt, hogy a pszichológusok rádöbbenjenek: a pszichológia tárgya az egyed, a személy, de a személy egy szociális dimenzióban él és cselekszik, ezért a pszichológiának a szociális dimenzió figyelembevételének irányába kell elmozdulnia. A szociális dimenzió jelentőségének felismerése a mezőelmélet elfogadható elemére emlékeztetnek – a szociális dimenzió jelentőségére – anélkül, hogy ebből az ember determináltsága levezethető lenne. A determináltság helyén a szociális dimenzió mint a személyiséget *befolyásoló* tényező szerepel. Arról folyik még ma is a vita, hogy ez a befolyásolás döntő a személyiség kialakulása során, vagy inkább az öröklött tulajdonságok azok.

A szociológusok is rádöbbentek, hogy minden szociális dimenzióknak, minden társadalmi szerveződésnek a tagjai emberek, egyedek. Ebből adódik, hogy a szociológia tárgya *nem csak egy kollektívából* (formális és informális organizációkból, társadalmi formációkból: társadalmi kategóriákból és társadalmi aggregátumokból) *álló szisztéma, hanem egy személyekből álló is*. A sze-

mélyek ugyan egy hosszantartó eredményes (ha eredményes) szocializáció után viselkedéseikben a kulturális értékeket hordozzák, de ezen túlmenően *egyedi dimenziót és szisztémát is képeznek*, amelynek sajátos egyedi ismertetőjegyei vannak, és amit a szociológiában a szocializáció fogalmának kiegészítéseként *individualizációnak* neveznek. Az individualizáció azt jelenti, hogy a szocializáció során internalizált – bensőségessé vált – társadalmi értékeket az egyedek individuálisan élik meg. Az eredmény a szociálpszichológia.

Ha azt is figyelembe vesszük, hogy az ember szükségleteinek kielégítése során gazdálkodik, és *a gazdaság nem csak gazdasági szerveződésekből, hanem emberek tevékenységéből tevődik össze*, akkor az előzőekből nehézség nélkül adódik a gazdaságpszichológia és a gazdaságpszichológia lényege és létjogosultsága.

A lelki élet szociális jellege világos. A gondolkodás is mint az agysejtek közötti kommunikáció – interakció – fogható fel. Ha az ember oda figyel, észreveheti, hogy elmélkedéseiben a kérdések, a problémafelvetések és válaszkeresések sokasága váltja egymást. GARAI ezt az interperszonális – személyen belüli – kommunikációt – interakciót – József Attiláról írt tanulmányában mutatja be, miszerint a szociálpszichológia olyan is mint egy magányos művész képzeletében lejátszódó folyamat. (1993)

A szociálpszichológiában nem csak a szociológia és *általában* a pszichológia fonódik össze, hanem konkrétan a behaviorista-, a kognitív-, és az analitikus pszichológia is.

A behaviorista pszichológiában a szociális dimenziót és ennek jelentőségét a személyiségképzéssel és viselkedéssel kapcsolatban különösen a viselkedési minták kondicionálása – az ingerek és a reakciók eredményelményén keresztül viselkedési mintákká váló felerősítése – jelzi; a kognitív pszichológiában a mezőelméletben körvonalazott szociális dimenzió taszító és vonzó erőviszonyai, az analitikus pszichológiában a lelkiélet extern- és intern szisztémájában szerepet játszó szociális dimenzió személyiséget formáló szerepe utal a szociológia illetékességére is. Az utóbbinál a szociális dimenzió korlátozó szerepe, a társadalmi nyomás, ellenőrzés és szankcionálás tereli az Es elementáris hajtóerejét az örömszerzés elvétől a realitás felismerése felé. A társadalmi nyomás hívja fel a figyelmet a Te fogalmára, amihez viszonyítva az Én kialakulhat. Az internsziisztémánál a társadalmi objektumok, a környezet és a szorosabb szociális dimenzió tereli az Es kaotikusnak vélt energiáját egy bizonyos irányba, egy bizonyos objektum felé, ami a figyelemkoncentráció kialakulásához vezet és amelynek lényege, hogy a koncentrált energiáirány fóku-sza az Én, az Öntudat, az önszervezési képesség.

1.4. Pszichoanalízis kontra behaviorizmus

A pszichoanalízist mélylélektannak, szubjektív, befelé tekintő (= introspekción alapuló) pszichológiának is szokták nevezni, amivel az úgynevezett objektív, empirikus pszichológiát – a behaviorista szemléletet – szokták szembeállítani, mert ez a két pszichológiai iskola homlokegyenest ellentétes filozófiából indul ki.

A mélylélektan egy *eredetileg nagy mértékben feltételezéseken alapuló tudomány*, amely először a történelem folyamán felderítet-

te, hogy *akaratlagosan felejtett* (elfojtott) információk és élmények pszichikus megbetegedésekhez vezetnek, amelyek többnyire (pszichoszomatikus) funkcionális zavarokat és organikus megbetegedéseket is okozhatnak; továbbá felderítette, hogy az akaratlagosan felejtett tartalmakra való *ismét emlékezés* a beteges szimptomák feloldásához vezet. A mélylélektan először mutatott rá arra, hogy a lelki élet *strukturált* és bemutatta, hogy ez a struktúra minden szociokulturális értékítélet (kultúra) adta körülményei között változatlanul – migrációs (kulturális) befolyás nélkül – működik, azonban a különböző szociokulturális értékisztemák – kultúrák – internalizálása, bensőségesse tétele, a szocializáció során a kulturális sajátosságoknak megfelelően különböző karakterű személyiségek kialakulásához vezet.

A lelkiélet struktúrája és szisztémája és ezek állandósága, valamint univerzális jellege – azaz a fajra való tekintet nélküli érvényessége – adja ennek a pszichológiának azt a maradandó értéket, amire *tudományosan építeni lehet*. Tudjuk, hogy az ember minden fajtája ugyanazon lelki struktúrával rendelkezik, és hogy a lelki élet szisztémája is egy és ugyanazon törvényszerűségen nyugszik. A mélylélektan a pszichológia veleje, de egyben a pszichológiák között

⇒ *a tudományos feltételezések jelentősége itt a legnagyobb.*

Érvelésünk szempontjából döntő, hogy a humántudományos ismertek hiányossága nem engedheti meg azt a magatartást, hogy a freudi pszichoanalitikus szemlélet lehetőségeiről lemondjunk, már csak azért sem, mert FREUD felismeréseit a gyakorlat sokszorosán igazolta, és a FREUD által felállított lelkiélet struktúrája –

mint később ezt részletesebben is látni fogjuk – univerzális jelentőségű. Ez a struktúra nem csak a pszichológiában alkalmazható, hanem megállja a helyét a társadalomtudományokban is: minden esetben egy *szubjektumról* van szó – legyen az természetes vagy jogi személy vagy valamilyen organizáció –, amely *hajtóerők*, *motivációk* aktivitásra, cselekvésre késztetnek, és ezek, az aktivitások, viselkedések szabályozásoknak, *normáknak* vannak alávetve.

A freudi felállásban is megtalálható a determináltság bizonyos mértéke, de ez nem a mezőelméletben megfogalmazott szociális dimenzió vonzó- és taszítóerejéből származik, hanem a hajtóerők, az Es determináló szerepéből. A Freudot ért kritikák egyik lényeges eleme, hogy FREUD a szexualitás jelentőségét hangsúlyozta, és hogy az ember többé-kevésbé a hajtóerőinek fogja. „Amit mi Énnak nevezünk – írja FREUD – az az élet folyamán lényegében passzív marad. *Életünket ismeretlen és fékezhetetlen hatalmak élik.*” (Imago. XIII. Band. 251. o.) Más helyen viszont feloldja ezt a kategorikus determinációt, aminek részleteivel itt nem foglalkozhatunk. Erre az Én fogalmának tisztázása közben kerül sor.

Az analitikus – introspekciós – pszichológiát ért kritikák tekintetében nem csatlakozhatunk HEBB Donald, G. HUMPHREY és E. G. BORING véleményéhez, amelyet HEBB úgy fejez ki, hogy „az introspekció, a befelé tekintés nem létezik.” (HEBB. 1995. 14. o.) Ugyanezzel az könnyedséggel azt is mondhatjuk, hogy sokan megkísérelték már FREUD lekicsinylésével maguknak profilt szerezni. Itt van például Adolf GRÜNBAUM, aki A pszichoanalízis alapjai című munkájában – részben Karl POPPER téziseire hivatkozva –

maró gúnnal a pszichoanalízis tudományos kutató módszerét „bírálja” és mércének csak a természettudományos módszert, azaz a részletekben elvesző empirikus pszichológia kizárólagos jogosultságát ismeri el. (GRÜNBAUM. 1996.)

Ha HEBB állítását, miszerint a befelé tekintés nem létezik, elfogadjuk, akkor azt fogadjuk el, hogy *a pszichoanalízis nem létezik*. Ez azt jelenti, hogy azok a betegek, akiket pszichoanalitikus módszerekkel világszerte sikerült meggyógyítani, *csupán a pszichoanalízissel gyógyító pszichiáterek képzeletében léteznek*. Ez azt is jelenti, hogy az ember önvizsgálaton keresztül *nem képes hibáit felismerni*, az elmélkedés – a vallásban az úgynevezett lelkiismeretvizsgálat – hasztalan időpocsékolás, és azt is, hogy az ember *nem képes lelki folyamatainak rezgéseit követni*, ingerekre való érzelmi reakcióit tudatosítani, meg azt is, hogy a pszichoanalízis *kizárólag befelé tekintésen nyugodna* és a pszichiáter kívülről való vizsgálatait, tapasztalatait és ráhatásait nem léteznének. Mindenekelőtt, *a gazdálkodás- és vállalkozásetika szempontjából* azt jelenti, hogy

⇒ *az ember saját tetteiért nem vállalhat felelősséget, mert nem képes önvizsgálaton keresztül ezek súlyát lemérni.*

És máris ott vagyunk egy szabados kultúra és gazdálkodásetika filozófiai hátterének áltudományos pszichológiai alátámasztásánál.

Igaz, hogy FREUD analitikus téziseiben HEBB kategorikus kijelentéséhez hasonló megállapítások érvényesülnek, mint például akkor, amikor FREUD a regresszióról ír. Állítását hipotézissel kezdi, feltételes módban: „Ha az Énnek olyan fejlődési története van,

mint a libidónak, akkor Önöket nem fogja meglepni, hogy Én-regresszió (menekülés korábbi individuális fejlődési fokok viselkedési mintáihoz) is létezik.” (Imago. XI. 415. o.) Természetes, hogy az ilyen és hasonló teoretikus feltételezések – mennél számosabbak, annál inkább – a tévedések számára nyitnak teret, ami alól FREUD sem képez kivételt. Ezt FREUD is tudta s mi több, hajlandó volt ezeket a tévedéseket belátni és korrigálni, mert nem örökigazságok meghirdetése volt a célja, hanem az igazság keresése. Példaértékkel érdemes a következőkre felhívni a figyelmet.

„FREUD tapasztalta, hogy az elfojtott információk tudatosításának kísérletei közben a beteg ugyan azt állítja, hogy emlékezni kíván, valójában azonban valami akadályozza ebben. FREUD nyilván helyesen arra következtetett, hogy csakis az ember Én-je lehet az a tényező, amely emlékezni akar meg nem is. Ebből azt a következtetést vont le, hogy az Én nem egységes: az Énnek van egy tudatos része, amely emlékezni akar és van egy nem tudatos, normatívákkal programozott része, amely az emlékezésnek ellenáll, mert a felidézendő információ kellemetlen, megalázó, tiltott tartalmú. *Erre fel FREUD megváltoztatta a lelkiélet struktúrájáról alkotott modelljét*, bevezette az Én és a Felettes-én párosát és az ösztönén kieset a koncepcióból. A változtatást a *Das Ich und das Es* (Az ősválami és az én. Budapest. 1937. Új kiadás 1991.) című munkájában 1923-ban tette közzé. (Imago. XIII. 235–290. o.)

A másik eset is igen jellemző FREUD karakterére és a tudományosságához való viszonyára. A pszichikus, az anyagi, valamint az objektív valóság jelentőségével kapcsolatban FREUD *bevallja*, hogy fiatal orvosként elhitte mindazt, amit betegei meséltek neki. Keserűen kellett tapasztalnia, hogy a ’történeteknek’ nem volt reális alapja. ’Amikor magamhoz tértem – *panaszolja* FREUD – *levontam tapasztalataimból a következtetést*, hogy neurotikus szimptomák direkt nem a valóban megtörtént élményekhez kötődnek, hanem a kívánságokon alapuló fantáziákhoz, és hogy a neurózis kialakulásában a pszichikus valóság-

nak nagyobb a súlya, mint az anyagi valóságnak.’ (Selbstdarstellung. Imago. XIV. 59. o.)” (MENYHAY. 2000. 64–65. o.)

Téves azonban azt hinni, hogy FREUD minden feltételezése hibás volt, amelyeket módosítani kellett. Mint már említettem, a lelkiélet struktúrájával és szisztémájával kapcsolatos tézisei azok közé tartoznak, amelyek az emberképet forradalmasították. Erwin RINGEL professzor, a Bécsi Pszichoszomatikai Klinika vezető főorvosa hangsúlyozza, hogy „FREUD felfedezte a nem tudatos szintjének létezését, a neurotikus szimptomák keletkezését és rámutatott ezek eredményes kezelési módszereire. Ebben a néhány szóban egy gigantikus teljesítmény húzódik meg, amely forradalmi hatással van a tudományra, és amelynek pozitív utóhatásai a jövőben még beláthatatlanok.” (RINGEL. 1978. 200. o.)

Téves FREUD megítélése akkor is, ha téziseinek csupán feltételezéseken nyugvó részét vesszük figyelembe és a pszichoterápiás orvosi praxisában szerzett tapasztalatokat – téziseinek empirikus részét – figyelmen kívül hagyjuk. Például az a felismerése is igazolt, amely szerint neurotikus szimptomák végleg eltűnnek, ha az elfojtott információkra ismét emlékszik a beteg, de csak akkor, ha az újraemlékezés – az elfojtás feloldása – érzelmi kitörésekkel és neuralgikus fájdalmakkal jár együtt. „Indulatok nélküli emlékezés – írja FREUD – majdnem teljesen hatástalan; a pszichikus folyamat, amely eredetileg lefutott, *statu nascendi* (a keletkezés állapotának megfelelően) meg kell ismételni, és szavakba kell önteni.” Ebben a folyamatban „görcsök, neuralgikus fájdalmak, hallucinációk ismét teljes erővel lépnek fel, hogy aztán örökre eltűnjenek. A funkcionális szervi zavarok is eltűnnek.” (FREUD. Imago. I. 85. o.) Ez FREUD empirikus téziseinek egyike. Más tézisekben viszont a

feltételezés dominál, mert ezek empirikusan nem vizsgálhatók. FREUD az Es-el kapcsolatos elképzelései az Es fogalmával vagy az Es energiájának sűrűsödésével kapcsolatban nem láthatók, nem foghatók, nem mérhetők. Feltételezése, hogy az Érosz – a Libidó – és a halál hajtóereje tartja össze a sejteket és a libidinális energia áramlásáról alkotott elképzeléseit, aligha lehet valamikor is természettudományos módszerekkel megragadni. Vannak, akik ezeket az elképzeléseket valószínűsíteni képesek és vannak olyanok, akik erre képtelenek. Ez a megállapítás nem jelenthet sem pozitív sem negatív minősítést, csupán azt kívánja érzékeltetni, hogy vannak olyanok, akikben ezek az elképzelések gondolatokat és távlatokat nyitnak meg, és vannak olyanok, akikre hatástalanok, vagy éppen ellenkezőt váltanak ki.

A különbség FREUD és HEBB között annyi, hogy HEBB kategorikus és a lényegét tekintve hibás kijelentése *a pszichoanalízis értékelésével kapcsolatban* – mármint hogy az nem létezik – dogmatikus, intoleráns, és lényegét tekintve hibás, addig FREUD engedékeny – és *HEBB is az*, ha nem pszichoanalitikus iskoláról van szó. Míg FREUD esetében egy zseni meglátásairól van szó, amelyek lényegüket tekintve sok esetben beigazolódtak – már amennyiben ez egyáltalán lehetséges –, addig HEBB és társai azt írják le, amit „górcső alatt látnak”. Míg HEBB és társainak jelentősége egy divatos irányzat áldozatává válhat, addig FREUD szerepe és tudományos rangja mondjuk EINSTEIN szerepével és jelentőségével mérhető, aki fiatalon rövid nyolc hét alatt két alapvető művével – teóriájával – megváltoztatta a világképet.

Érdeemes HEBB intoleranciájára a pszichoanalitikus iskolával szembe visszatérni, és bemutatni, hogy HEBB szerénysége és enge-

dékenysége más vonatkozásban példamutató és egyben a tudományok, különösen a humántudományok, és ezen belül a pszichológia tudományos megbízhatatlanságát kézzelfogható közelbe hozza. Ez annyira szembetűnő, hogy a kérdés szinte magától adódik: ha a HEBB által is objektívnak nevezett pszichológia valóban objektív, akkor miért szükséges az értelmezésnek azon tág tere, amit példaeértékkel a következő idézetek HEBB tollából kifejeznek.

HEBB a szinaptikus végbunkóval kapcsolatban ezt írja: „Ez az értelmezés nem feltétlenül szükséges, mert a végbunkó kémiai működése is megváltozhat, nem csak a nagysága. De az is elképzelhető, hogy mindkét értelmezés helyes.” (1995. 74. o.) Vagy: „Pszichológusok gyakran kényszerülnek arra, hogy nevet adjanak olyan dolgoknak, amelyeket soha sem láttak, és így nem is értenek. Egyetlen vigasz talán az, hogy ilyesmire gyakran mások is rákényszerülnek.” (1995. 77. o.) Máshol: „A pszichikumról alkotott elméleteket általában két csoportba bonthatjuk. Az egyik a legtisztább formában, *animisztikus*; feltételezi a szellem létezését és azt, hogy a testben egy különlegesen létező, démon lakozik, amelyet léleknek vagy szellemnek nevezünk. Ugyanennek az elméletnek a kevésbé szélsőséges (és kevésbé világos) változatai *dualistáknak* nevezik magukat, s csak azt állítják, hogy a pszichikum nem fizikai természetű, nem része a test működésének. A másik elmélet *fiziológiai* vagy *mechanisztikus*. Feltételezi, hogy a pszichikum testi folyamat: az agyműködése, vagy annak része. Ez az elmélet *monisztikus*, és ahogyan általában a modern pszichológia, úgy mi is ezt követjük. De ez csak *munkahipotézis*, amelyről kiderülhet, hogy helytelen. Az olvasónak, mint újdonsült tudósna *nem kell feltétlenül elhinnie ezt*. Magánemberként a két elmélet bármelyikében hihet. Intellektuálisan mindkettő tiszteletre méltó, és *mindkét felfogást kiemelkedő emberek vallják*.” Hát így állunk az objektivitással és megbízhatósággal. (1995. 15–16. o.)

HEBB FREUD munkásságának olyan jellegű méltatása, hogy az utóbbi kutatásait „a saját tudattalan működéseinek tanulmányozására is kiterjesztette – például amikor maga elfelejtett egy

nevet és kezdte vizsgálni ennek okát –, kétségtelenül az objektív pszichológia módszerének úttörőjévé vált,” (1995. 15. o.) az eddig elmondottak alapján szegényes és méltatlan értékelésnek bizonyul.

Egy emberközpontú szemlélet számára nem mérvadó, hogy egy tudományt, vagy egy tudománynak vélt nézetet milyen névvel ruházunk fel, hogy azt objektívnek vagy szubjektívnek, vagy másnak nevezzük, hanem az, hogy mindaz, amit valaki alkotott, mennyiben szolgálta és szolgálja az emberi biológiai organizáció emberré válását és mennyiben nem. FREUD-ról elmondhatjuk, hogy vallásellenes beállítottságának ellenére az emberré válás buktatóinak felfedezésével az emberré válás lehetőségeinek megvalósíthatóságához lényegesen hozzájárult.

Érdeemes továbbá felfigyelni az elterjedt kifejezésre, amely a nem tudatos információkat, állapotokat, folyamatokat „tudattalannak” minősíti, és amit a HEBB fordítók is átvettek. Ezt a kétértelmű kifejezést ajánlatos kerülni. Nem inkább arról van szó, hogy a lelkiéletnek vannak tudatos, kevésbé tudatos és nem tudatos szintjei?

Az objektívnek és szubjektívnek nevezett pszichológiai iskolák mérlegelése elengedhetlenné teszi a megállapítást, hogy a tudományként maradandóan elismert pszichológia nagymesterei az egyoldalúan szubjektívnek nevezett pszichoanalitikus iskolából kerültek ki. Ezek között található ADLER, JUNG, FRANKL, KRETSCHMER, BÜHLER, RINGEL, FROMM, és mások, akik akkor is, ha FREUD-dal nem értettek mindenben egyet és kritizálták őt, lényegében a szubjektívnek és introspekciósnek nevezett analitikus szemléletnél maradtak és ezzel kiváló eredményeket értek el, és nagy tekintélyre tettek szert. Már maga ez a tény is arra ösztönöz-

het, hogy megkíséreljük erre a pszichológiai iskolára felépíteni a gazdálkodásból és vállalkozásból adódó emberközi kapcsolatokat jellegzetességeit, amelyek során a befejezetlen teremtésből adódó etikátlan magatartások kerülnek a szemlélet reflektorába.

FRANKL, akiről az egész világon a disszertációk sorát írták, FREUDnál és a többi analitikus pszichológiát képviselő tudósoknál is tovább lépett, és a *transzcendentális pszichológia* keretein belül megalkotta a *logoterápiát*. A logoterápia alapja az eredet (Genese) és a lelkierő szisztematikus összekapcsolásából adódó pszichikus kapacitás növelése. Ha az ember megtanulja az ebből az elképzelésből fakadó többleterőt Énjének erősítésére felhasználni, pszichikus higiéniájának lehetőségeit lényegesen hatékonyabban ki tudja használni, mintha a logoterápiában rejlő pluszerőt parlagon hagyja.

Összefoglalásként megismételhetjük, amit már előljáróban le-
szögezhetünk, hogy a pszichológiai irányzatok *mindegyike* a megfelelő helyen és körülmények között hasznosítható és ilyen értelemben a gazdaságpszichológia számára „az igazi”. Ebből kiindulva mondhatjuk, hogy a behaviorista pszichológia nagy összefüggések megvilágítására aligha/kévéské alkalmas. Ezzel azt is mondjuk, hogy a behaviorista pszichológia részleteiben tendenciálisan könnyen elveszhet a lényeg, éppen az, ami a jövő formálása szempontjából hasznos lehet. Ha nem vész el, akkor csak akkor nem, ha az empirikus adatokat természetükből kifolyólag magyarázni és értékelni *lehet*, mert nagy összefüggések megvilágítása csak így lehetséges. A pszichoanalízis viszont *elève* az elvi összefüggéseket keresi, akkor is, ha jórészt feltételezésekből indult/indul ki – *de empiriából is*, pszichiátriai

praxisok tapasztalataiból is – és a tapasztalatok igazolták/igazolhatják vagy módosították/modosíthatják a feltételezéseket. Ha a vizsgált objektum vagy jelenség módszertanilag hozzáférhetetlen, akkor a pszichoanalízis a nem minden esetben megbízható logikus következtetések bizonyító erejét nem képes túllépni. Ha viszont az ilyen módon megfogalmazott tézisek empirikusan ugyan *nem bizonyíthatók, de nem is cáfolhatók*, ellenben a befejezetlen teremtés befejezésének szolgálatába állíthatók, akkor ezeket a téziseket *a tudományosság szempontjából kielégítőnek* kell tartanunk.

HEGEDŰS T. András a részletekben elvesző pszichológia hátrányát és egyben a nagy összefüggéseket lehetővé tevő teóriaképzés előnyeit a következőképpen fogalmazta meg:

„Különbéféle okok miatt tétélezhetjük fel, hogy az egyén tudományos vizsgálata lehetetlen, vagy, hogy annak számottevő aspektusát szükségszerűen figyelmen kívül kell az elemzésnek hagynia.” (HEGEDŰS. 1991. 15. o.).

„Mennél fokozottabb az elvonatkoztatás, – írja HEGEDŰS T. András – paradox módon *annál jobban illik a szabályhoz az egyedi eset*; ugyanez vonatkozik a konceptualizáció (az összefüggéseket megvilágító teóriaképzés) általánosságára. Ha a konkrét, a partikuláris felé tolódunk el, fel kell áldoznunk rugalmasságunkat, és ez által *a magyarázó erő egy részét is elveszítjük.*” (HEGEDŰS. 1991. 15. o.)

Ez az oka annak, hogy gazdaságpszichológiai elemzésünk alapjául a pszichoanalízist választjuk, mert ez *eleve fokozott mér-*

tékben teszi lehetővé azon összefüggések megvilágítását, amelyek a jövő szempontjából fontosak lehetnek.

A behaviorista pszichológiával szembeni kritikus megjegyzések *ellenére* számunkra és általában a pszichológiai ismeretek gyarapítása szempontjából a behaviorista pszichológia eredményei *hasznosak*, amennyiben a pszichoanalitikus megközelítés megbízhatóságát alátámasztani képesek. Ilyenek például SHERIF és HOFSTÄTTER empirikus vizsgálatai a spontán konszenzusképzésről; ilyenek BALES empirikus vizsgálatai, amelyek a konfliktuskezelés alapszabályához vezettek; ilyenek BLAU megfigyelései az integrációt könnyítő és megnehezítő körülmények egyik tényezőjének felismerésével kapcsolatban, ilyenek a kondicionálás fajtái és sok más jelenség empirikus vizsgálatának adatai.

Irodalom:

1. BALES, Robert: Das Problem des Gleichgewichtes in kleinen Gruppen, in: HARTMANN, H. (kiadó) *Moderne Amerikanische Soziologie*. Stuttgart 1967. (311–330. o.)
2. BERELSON, Bernhard – STEINER, Gary A: *Menschliches Verhalten, Grundlegende Ergebnisse empirischer Forschung*. Band I: Forschungsmethoden/Individuelle Aspekte. Band II: Soziologische Aspekte. Weinheim – Berlin – Basel 1971.
3. CORREL, Werner: *Lernpsychologie*. Donauwörth 1972.
4. FREUD, Sigmund: Studien über Hysterie. (1895) Über den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene (Vorläufige Mitteilung). In: Freud, Sigmund: *Gesammelte Werke, Imago Gesamtausgabe*. London 1940–1952. Band I. (81–98. o.)
5. FREUD, Sigmund: Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. Dritter Teil. Die Angst. In: FREUD, Sigmund: *Gesammelte Werke, Imago-Gesamtausgabe*. London 1940–1952. XI. Band. (1916–1917) (407–426. o.)
6. FREUD, Sigmund: Das Ich und das Es. (1923) In: FREUD, Sigmund: *Gesammelte Werke, Imago-Gesamtausgabe*. London 1940–1952. Band XIII. (1920–1924) (235–290. o.) Freud, Sigmund: *Selbstdarstellung*. (1925) In: Freud, Sigmund: *Gesammelte Werke, Imago-Gesamtausgabe*. London 1940–1952. Band XIV. (1925–1931) (31–96. o.)
7. FROMM, Erich: *Birtokolni vagy létezni? Egy új társadalom alapvetései*. Budapest 1994.
8. GARAI László: *Emberi potenciál mint tőke. Bevezetés a gazdaságpszichológiába*. Budapest 1998.
9. GARAI László: „...elvelyültem és kiváltam”: *Társadalomlélektani esszé az identitásról*. Budapest 1993.
10. GRÜNBAUM, Adolf: *A pszichoanalízis alapjai*. Budapest 1996.
11. HEBB, Donald O.: *A pszichológia alapkérdései*. Budapest 1995.
12. HEGEDŰS T. András: *Pszichológia I. A pszichikum kialakulása*. Budapest 1991.
13. HOFSTÄTTER, Peter R.: *Sozialpsychologie*. Berlin 1970.
14. HOMANS, George Gaspar: *Soziales Verhalten als Austausch*. In: Hartmann, H. (kiadó) *Moderne amerikanische Soziologie*. Stuttgart 1967.

15. KOC SIS Tamás (BARANYI Árpád, DABÓCZI Kálmán és KINDLER József közreműködésével): Altern–csoport a korrupcióról. Kovász – 2000/1–4. szám.
16. LEWIN, Kurt: Wille, Vorsatz und Bedürfnis. Berlin 1926.
17. MAGYARI Beck István: Tehetség mint meg hasonl ás. Az alkotóképesség újraértelmezésének kísérlete. Budapest 1988.
18. MENYHAY Imre: Bevezetés az általános szociológiába. A társadalomelmélet alapvető kérdései. Sopron 2000.
19. MENYHAY, Emmerich: Pädagogische Aspekte der Theorie des sozialen Verhaltens als Austausch. In: MENYHAY, Emmerich: Kreativ–innovatives Denken und pädagogische Einsichten, 16. Band der wissenschaftlichen Reihe: Aspekte pädagogischer Innovation. Frankfurt am Main – Bern–New York–Paris 1990. (125–137. o.)
20. MENYHAY Imre: Vezetés, nevelés, neurózis. Társadalmi valóságok, szükségletek és szükségletkielégítés. Budapest 1995. a MENYHAY, Emmerich: Führung, Erziehung, Neurose. Wien – München – Bern 1985. átdolgozott kiadása.
21. MENYHAY, Emmerich: Pädagogische Auswertung der Interaktionsanalyse von Robert R. BALES. In: MENYHAY, Emmerich: Kreativ–innovatives Denken und pädagogische Einsichten, 16. Band der wissenschaftlichen Reihe: Aspekte pädagogischer Innovation. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris 1990. (159–169. o.)
22. PRUZAN, Peter – THYSSEN, Ole: Konfliktus és Konszenzus: az etika mint közös értékhorizont a stratégiai tervezésben. In: KINDLER József – ZSOLNAI László (szerkesztők): Etika a gazdaságban. Budapest 1993. (135–168. o.)
23. RINGEL, Erwin: Selbstschädigung durch Neurose. Psychotherapeutische Wege zur Selbstverwirklichung. Wien – Freiburg – Basel 1978.
24. VARGA Károly: Az emberi és szervezeti erőforrás fejlesztése. Budapest 1988.

Lentner Csaba

Az önálló pénzügypolitika esélyei a Kárpát-medencében – a globalizáció idején*

1. A nemzeti pénzügypolitika belső autonóm célrendszere

Minden egyes nemzetgazdaság, amely önállónak vallja magát – függetlenül attól, hogy a nemzet határaival egybeesnek az ország közigazgatási határai vagy sem –, alapvető törekvése, hogy gazdaságszervező funkcióján és akaratán keresztül az egész nemzet számára széles társadalmi és gazdasági jólétet teremtsen. Összetettebb feladat a gazdasági jólét elérése azon országok számára, ahol az egyes nemzettek az anyaország közigazgatási határain kívül rekedtek. Ezen „kettészakított” nemzetek anyaországi számára így a pénzügypolitika megvalósításán keresztül megcélzott társadalmi hasznosságnak az anyaország határain túlmutatónak és kisugárzó hatásúnak is kell lenni. Elviekben kedvező állapot az, hogyha az anyaország gazdasági nívója a környező, az anyanemzethez tartozó népek alkotta térségekéhez képest fejlettebb, magasabb színvonalú, továbbá az anyaországi jövedelemgyarapodási folyamatokat alapvetően a társadalmi igazságosság vezérli. A Kárpát-medence magyarlakta térségeiben az önálló pénzügypolitikának, és annak anyaországon túl is kisugárzó

* A tanulmány a szerző folyamatban lévő F23137-F6 számú OTKA kutatása keretében készült

hatásainak elviekben ezen szempontok felismerésén és a helyzeti előnyök kihasználásán kellene alapulnia.

A pénzügypolitika klasszikus belső autonóm célrendszerében a gazdasági növekedés elősegítése, az ehhez igazodó pénzügyi egyensúly, az infláció kérdése és a gazdasági struktúraváltás töltik be a legfontosabb feladatokat. Amennyiben a gazdaság növekszik, jól prosperál, akkor nincs baj a foglalkoztatással, kellő színvonalú és megfelelő árfekvésű áru- és szolgáltatástömeg van a piacon. A pénzügyi egyensúly vonatkozásában kardinális kérdés, hogy a külkereskedelmi mérleg és az ennek pénzügyi tranzakcióit rögzítő fizetési mérleg, továbbá az államháztartás mérlegei a bevételek és kiadások vonatkozásában összhangban legyenek. Kényes kérdés, hogy a gazdaság fellendülését ne a külső eladósodás, ne a behozott import termékek gyarapodása alapozza meg, hanem a növekedés belső erőforrásokból táplálkozzon. Az árszínvonal kérdése ugyancsak meghatározó elem a gazdasági jólét megítélésében. Az áruk árösszegéhez szükséges pénzmenynyiiség viszonylagos állandósága, illetve állandó aránya az emberi munkáért járó keresetek vásárlóértékének stabilitását jelentik. A folyamatosan változó, más-más prioritási szempontoknak megfelelni szándékozó nemzetgazdaságok számára a szerkezetváltás, a leépülő, gazdaságos termelést végezni nem tudó termelő kapacitások felszámolása, vagy az újabb és újabb gazdasági erőcentrumokkal való piaci versengésnek való megfelelési szándék legalább annyira fontos, mint a jobbra első helyre rangsorolt gazdasági növekedés kérdése. A pénzügypolitika belső célrendszerei egymással összefüggő egészet alkotnak.

Méltán merül fel a kérdés, hogy a XX. és XXI. század fordulóján egy, a magántulajdon és ezen belül jobbra a külföldi tőke által birtokolt magyar nemzetgazdaság pénzügypolitikájában a fentebb említett pénzügypolitikai célok mennyire lehetnek önállóak, mennyire függhetnek az adott kormány és országgyűlés döntéseitől. Képesek-e egyáltalán a legfőbb hatalmi ágak a gazdaságra kellő rendszerességgel és mélységben olyan hatást kifejteni – a pénzügypolitikai programjukon keresztül –, amellyel a piaci szektor szereplőit és ezen keresztül az ország lakosságának életkörülményeit az általuk értelmezett jó irányba befolyásolják?

2. Politikai-gazdasági rendszerváltás – Pénzügyi liberalizáció

A XX. század utolsó évtizedeiben Közép-Európát – Magyarországot kiváltképp –, az önálló kormányzati pénzügypolitika feladása jellemezte. Elviekben az autonóm státus kialakítására a többpárti parlamenti demokrácia és a piacgazdaság kezdeti alapjainak lerakásakor lehetőségként adódott, azonban a visszafizetési kötelezettséggel járó külső adósságállomány nyomasztó öröksége és a termelési alapokat türelmetlen ütemben és átgondolatlan alapon privatizáló kormányzati programok saját magukat és a következő kormányokat is megfosztották annak lehetőségétől, hogy az anyaország és a környező országok magyarul a térségeit saját jogon, azaz saját, önálló elhatározásukból teljesen autonóm módon szerzett pénzeszközeik biztosításával segítsék elő.

Vitathatatlan tény, hogy a világ gazdaság fejlett erőcentrumai által diktált pénz- és tőkepiacokon lejátszódó folyamatok az integrálódás irányába hatnak. Kétségtelen tény az is, hogy a védte-

len, önálló pénzügypolitikai kurzust felmutatni nem tudó rendszerváltó országok az integrálódás folyamatában nem mint integrálók, hanem mint integráltak vesznek részt. A beolvasztás pillanatától azonban korlátozottak a lehetőségeik arra is, hogy a saját országuk területén működő gazdaságra, saját vagy legfőképpen a környező országokban élő nemzetrészeik megélhetési körülményeire pozitív hatást fejtsenek ki. Magyarország – mint a fenti ismérvekkel legjobban jellemezhető ország – esetében mindezek tényszerű körülménynek bizonyulnak.

A globalizmus kiszélesedésének egyik jellemzője, hogy a valutapiacok súlya és teljesítménye ugrásszerűen megnő. Ez az arány 1989 és 1994 között mintegy másfélszeresére nőtt a világban, és elérte a napi ezer milliárd dollárt. Ez annyit jelent, hogy a világ valutapiacain egy hét alatt több pénz cserél gazdát, mint Japánnak, a második legnagyobb nemzetgazdaságnak az éves nemzeti jövedelme. Ez a nagymértékű globalizáció, a termelési folyamatoktól elszakadó pénzügyi mechanizmus, a fejlett piacgazdasággal rendelkező országok nemzeti jegybankjait is korlátozza a valutaárfolyamok befolyásolásának lehetőségében, ugyanakkor a kisebb gazdasági erővel rendelkező országok pénzügypolitikai szuverenitását pedig teljes mértékben aláássa. A XX. század utolsó évtizedének világgazdasági környezete a magyar pénzügypolitikára kifejtett hatásaiban a teljes nemzeti vagyont vesztő, azaz újra eladósodó és a lélekszámában rohamosan csökkenő magyar nemzet tükörcépében ölt testet.

A valutapiacok mellett a nemzetközi pénzügyi mechanizmusok másik fontos színtere az államkötvény piac. Az egyes nemzetgazdaságok a költségvetésük bevételekkel nem fedezett kiadá-

si főösszegének fedezetére, és ennek révén a folyamatosan halmozódó belső államadósság lefedésére államkötvényeket bocsátanak ki. Az államkötvényeket felvásárló pénzügyi befektetők az egyes nemzetgazdaságok működését bármikor ellehetleníthetik, hogyha nem vásárolják fel a kibocsátott államkötvényeket. A globalizálódó, nemzetközi pénzügyi piacok így az adott kormányokkal szemben monopolisztikus hatalmi pozícióba kerülnek. A hiteltőkére rászoruló országok államháztartási pénzügyi rendszerének irányítása és működésben tartása egyre jobban függetlenedik az adott nemzeti kormány döntéseitől és egyre inkább a multinacionális pénzintézetek és nyugdíjbiztosítási alapok kezébe kerül át.

Paul Hellyer kritikusan állapítja meg, hogy amennyiben egy országnak nem sikerül megvalósítania deficitcsökkentésre vonatkozó terveit, úgy a gyökértelen forró pénzek iszonyatos tömegeit mozgató manipulátorok értékesítik az ország kötvényeit, melynek következtében növekednek a kamatlábak, lelassítva a gazdaságot és még inkább megnehezítve a költségvetés egyensúlyban tartását. (1998.)

A nemzetközi pénz- és tőkepiacokon hatalmas tőkeerejű alapok képesek spekulációs ügyleteket végrehajtani, amelyeknek döntő hányadát hitelből finanszírozhatják, viszont a szerződések elvi értékének csak kis hányadát kell letétbe helyezni. A származékos ügyletek piaca szinte kiszámíthatatlanná vált. Jogilag gyengén szabályozottak a tranzakciók, ugyanakkor gyors ütemben növekednek ezen piaci szegmensben az üzletkötések. A világ tőzsdéin forgalmazott származékos ügyletek elvi összértéke 1990-től 1993-ig 2,3 milliárd dollárról 7,9 milliárd dollárra nőtt. Becslések szerint a tőzsdei és tőzsdén kívüli szerződések elvi

összértéke már a kilencvenes évek közepére elérte a 14-15 ezer milliárd dollárt. A forgalom gyors növekedése mellett nagyfokú bizonytalansági tényezőt jelent, hogy az ügyletek lebonyolítása számítógépeken történik, és az így létrehozott kötések olyan úgynevezett nem effektív gazdaságot hoznak létre, amelyben a reálgazdaságtól tartósan elkülönülő folyamatok mennek végbe. Ez a virtuális gazdaság azonban egyre nagyobb mértékben befolyásolja a valódi gazdaság működését is. A származékos ügyletek nagy száma és tőkeértéke pillanatok alatt csődbe vihet egy-egy pénzintézetet, amelynek hatásai katasztrófálisak lehetnek főképpen egy-egy nemzetgazdaság számára. A XX. század végén felerősödő gazdasági liberalizáció már nemcsak a hagyományos termékszolgáltatás-pályák és a vele együtt járó devizagazdálkodás kötöttségeit szabadítja fel az átalakuló piacgazdaságokban, hanem a tőke- és valutapiacokat, továbbá a költségvetés pótlólagos tőkebiztosítását jelentő állampapírpiacot is külföldi érdekbefolyási övezetté teszi.

A magyar államháztartás évek óta rendszeresen 400-450 milliárd forint hiányt termel, amelynek halmozódása a belső államadósságban jelentkezik. A központi költségvetés forint és devizaadóssága 1999. év végén 6884,9 milliárd forint volt. Ez az állomány a 2000. február végig a finanszírozási és adósságkezelési műveletek révén 6989,5 milliárd forintra emelkedett. A költségvetés forintadóssága csak az év első két hónapjában 86,2 milliárd forinttal növekedett, míg a devizaadósság 14,8 milliárd forintnak megfelelő összeggel. A központi költségvetés devizaadóssága 2000 februárjában 2549,8 milliárd forintnak megfelelő volt. A magyar államadósság finanszírozását végző külföldi jogi szemé-

lyiségű, és belföldi, de külföldi tulajdonban lévő pénzintézetek a jelenlegi pénzügyi politikai módszerek által megállíthatatlan belső államadósságtömeg gyarapodásának finanszírozásában kulcsszerepet töltenek be. Ugyanakkor igazolható körülmény, hogy a legnagyobb méretű és tőkeerejű bankok is felkészületlenek az egyre jobban globalizálódó nemzetközi pénz- és tőkepiacok esetleges válságaival szemben, mint ahogy arról tanúbizonyságot szerezhettünk az 1997–98. évi délkelet-ázsiai tőzsdeválság idején is. A nemzetközi pénzintézetek veszteségei viszont automatikusan továbbhárulnak a hitelezett célországok társadalmára, a bérből és fizetésből élők széles tömegeire. A pénzügyi viszonyok jelenlegi állása szerint Magyarországon bármilyen nemzeti, polgári vagy keresztény értékrend alapján politizáló kormány is szinte teljes körű kiszolgáltatottja a nemzetközi pénzügyi tendenciáknak és tőkés csoportoknak. Világjelenség, hogy az 1972-es és 1973-as olajárrobbanás után a mozgó árfolyamok bevezetésével, a könnyelmű hitelezések meghonosításával és a tőkemozgások liberalizálásával a pénzügyek jelentős része kikerült a kormányok ellenőrzése alól. A liberalizálódó pénzügyi folyamatok a magyar gazdaságban is rendszerspecifikus jelenséggé váltak az 1990-es évek végére. A nemzetközi tőkemozgások elképesztő méretei a kormányokat és a világ gazdaság termelő szektorát egyaránt alárendelt szerepkörben tartják. 1992-ben a nemzetközi gazdasági reálfolyamatok volumene mindössze az 5%-át adta a nemzetközi devizakereskedelemnek. Ez az arány az ezredfordulóra mindössze 2%-ra csökkent. Világméretű jelenséggé vált, hogy a kormányok elveszítették a pénzügyi szabályozó eszközeik jelentős részét, mindez a pénz szférájának a gazdasági szektortól történő elszakadása következtében vált valóra. Az eszközteleenné váló kor-

mányok a XX. század végére egyre jobban a szándékukat is elveszítik, hogy az arany demonetizálása által elindított valutaváltság okozta világméretű pénzügyi válságból kitörjenek. A globalizáció terjedése és az azt megalapozó pénzügyi liberalizáció a magyar nemzetgazdaságot is kiszolgáltatott helyzetbe hozta a nemzetközi nagytőkével szemben.

3. Az önállótlanág következményei a magyar pénzügypolitikában

Az a körülmény, hogy a magyar nemzetgazdaság a privatizáció révén elveszítette termelő szektorát és kereskedelmi bankrendszerét, eleve szűkre szabja a kormányzat mozgásterét a kedvezőtlen folyamatokba való beavatkozás vagy akár a gazdasági teljesítmény fellendítése tekintetében. Miáltal közvetlen pénzügyi eszközök és a korábbi évtizedekről megörökölt alultőkésítettség okán számottevő belső erőforrások nem állnak rendelkezésre, így az ország pénzügypolitikája eleve gyenge hatékonyságú és kiszolgáltatott a nemzetközi pénzügyi intézményeknek.

Az idegen forrásokra való ráutaltság az 1998-as év végén különösen súlyos veszteségekkel fenyegette a magyar nemzetgazdaságot. A délkelet-ázsiai és a moszkvai tőzsdéken át begyűrűző tőzsdeváltság a magyar államháztartás pénzügyi egyensúlyának a teljes felborulásával fenyegetett. A külföldi befektetők a magyar állampapír piacról röpke két hónap alatt 233 milliárd forint tőkét vontak ki, vagyis az állampapír befektetésük 57%-át. A befektetők visszatérése a magyar piacra csak jelentős kamathozam-emelés hatására következett be, amely tetemes veszteségeket okozott a magyar adófizetőknek. A fő probléma természetesen az volt,

hogy a kieső külső tőkevolumen ellensúlyozására a belföldi piacról nem állt rendelkezésre olyan más alternatív befektetési érték, amelyből a külföldi kivonásokat kompenzálni lehetett volna. Az átfogó pénzügyi válság értékeléseként megállapítható, hogy a külső régiókba befektetett tőke menekült a saját piacaira, amely jelenség a tőkét befektető országok tőkés csoportjainak természetes védekezési mechanizmusa. A nemzetközinek ismert nagytőke is van annyira nemzeti, saját országához, saját piacaihoz kötődő, hogy válság idején a saját nemzeti bankját és a saját tőzsdéit erősíti. A feltörekvő, a külső tőkére kizárólagosan építő feltörekvő piacgazdaság ugyanakkor kiszolgáltatott helyzetbe kerül (lásd bővebben: Lentner, 1999.)

Az önállótlanná váló magyar pénzügypolitika másik meghatározó eleme az állami tulajdonból külföldi tulajdonba eladott kereskedelmi bankrendszer. A pénzintézetek privatizációjával az új tulajdonosi kör nemcsak a bank eszközállományát, székházait, fiókhálózatát vásárolta meg, hanem a bank hagyományos ügyfélkörét, vagyis a bank termelőszektor irányába megnyilvánuló hitelmonopóliumát is. Amennyiben az új gazda üzleti érdekei eltérnek a belföldi hitelezett ügyfélkör érdekeitől, úgy súlyos nemzetgazdasági problémák léphetnek fel. Az 1999-es, 2000-es évben a magyar gazdaságban a külföldi tulajdonba privatizált kereskedelmi bankok részéről a hitellehetőségek megvonása révén már tettenérhetők az extraprofit-realizálási, illetve a hitelmonopólium-érvényesítési üzletpolitika esetei.

A Budapesti Értéktőzsde Magyar Részvények Könyve 1999. évi kiadványa alapján a MIZO Baranyatej Rt-nek 33%-ban tulajdonosa a holland Friesland tejipari konszern a múlt év december

31-ével. 1999. június 4-én a Friesland konszernhez tartozó FEH Beheer I.B.V. a MIZO Rt. alaptőkéjében azonban 39,22%-os tulajdonrészt szerzett. Az Állami Pénz és Tőkepiaci Felügyelet a tulajdonszerzésről megállapította, hogy az érvénytelen, mert a magyar Értékpapír törvény 94.§ /1./ bekezdése alapján a nyilvánosan működő részvénytársaságban a 33%-ot meghaladó mértékű szavazati jogot biztosító részvények megszerzésére nyilvános vételi ajánlatot kell tenni. A tulajdonszerző holland tejipari konszern ezt elmulasztotta. Az 1999. évvégére beálló 33%-os részarány viszont már nyilván az ÉPT-nek való megfelelés jegyében történt. A köztes időben, 1999 szeptembere és decembere között, azonban a MIZO Baranyatej Rt.-ből jelentős banki hitelkivonások történtek. Teljességgel nem zárható ki, hogy a tőke kivonás a belföldi tulajdonban lévő 67%-os részvénytársaság olcsóbb áron való megszerzésére, végső soron a még mindig többségi magyar tulajdonban lévő MIZO Baranyatej Rt. piaci versenyből való kiiktatása végett történt.

A döntően magyar belföldi tulajdonban működő tejipari társaság a technológiája és a nemzetközi versenyképességéből adódóan az USA, Japán és Hollandia legigényesebb piacain is egyaránt értékesítési lehetőségekkel rendelkezett. 1999-ben a MIZO Rt. teljesítette a magyar tejtermékexport 35%-át. Az irányító részvénytársaság felvásárlásának megghiúsulását követően azonban drámai események következtek be a MIZO Baranyatej Rt. pénzgazdálkodásában. A CIB Bank Rt. 1999. december 1-én mondta fel a teljes hitelkeretet. A Bank Austria Creditanstalt Rt. 1999. december 31-én, míg az ABN AMRO Bank Rt., a Hypo-Vereinsbank Rt., az OTP Bank Rt., a Raiffeisen Bank Rt., és a K&H Bank Rt. 2000. február

10-én. A 2000. február 10-i felmondás pillanatában az ABN AMRO Bank Rt. már alig hitelezett a tejipari társaságnak.

A pénzkivonás sorrendje némileg eltérő volt. Először 1999 szeptemberében az ABN-AMRO Bank Rt. – a holland székhelyű Friesland tejipari konszern származási országa szerinti vezető bankház – nem hosszabbította meg egészében, csak részben a társaság hitelkeretét. Az ABN-AMRO Bank Rt. 1999. szeptemberi 500 millió forintos hitelkerete 2000 januárjára 140 millióra apadt. Ezt követően 1999 novemberében a CIB Bank Rt. is részlegesen csökkenteni kezdte a rendelkezésre tartott hitelkereteket. A CIB Bank Rt. 1999. novemberi 650 millió forintos hitelkerete 2000 februárjára 100 millió forint alá csökkent. A CIB Bank Rt. szélesebb ügyfélköre a MIZO Baranyatej Rt. versenytársainak számít. A CIB Bank Rt. ügyfele a Parmalat, és a Gala Italia tulajdonában lévő Szegedtej Rt. és az Avonmore Rt., azaz az olasz tejipari cégek, valamint a MIZO legnagyobb versenytársának tekintett Hajdútej Rt. is 75%-ban a CIB Bank Rt. ügyfele. Érdekes összefüggés, hogy a CIB Bank Rt. mintegy egymilliárddal hitelezi a Parmalatot, tulajdonosi hitelekkel együtt 2 milliárddal a Gala Italiát és 1999 decemberében 2,8 milliárd működési hitelt nyújtott a Nutricia tulajdonában álló Hajdútej Rt-nek, miközben a MIZO Rt-nél a 650 millió forintos hitelállományt csökkenteni kezdte, majd felmondta. Egyenleget vonva, 1999 szeptembere és 2000. február eleje között a multinacionális pénzintézetek 2,8 milliárd forint hitelszintről 1,5 milliárd forintra csökkentették a MIZO Rt. tőketartozásait. Ez a társaság likviditását teljes egészében felborította, működésképtelen helyzetbe hozta. Ez a jól behatárolható pénzügyi tranzakció sorozat rávilágít arra, hogy a ver-

seny ma Magyarországon már nem a piacon dől el. Nem a termékek minősége versenyez egymással, nem a fogyasztók akarata dönt, hanem a nemzetközi nagybankok döntéshozó helyein múlik az, hogy melyik termék marad benn vagy kerül ki a piacról. A példák természetesen tovább sorolhatók, hiszen a Takarékbankot privatizáló német DG Bank AG., vagy a Kereskedelmi és Hitelbankot felvásárló ír-belga Iris-Life-KBC konzorcium Magyarországon alkalmazott üzletpolitikája is hasonló fejleményeket mutat. A nemzetközinek minősített nagybankok a saját származási országuk, illetve működésük alapcentruma szerinti nemzeti kötődésekkel, saját országuk társadalmát és gazdaságát segítő kihelyezett üzletpolitikával rendelkeznek a befektetési célterületeken is. Saját parasztjaikat, saját vállalkozóikat segítik hitelezési gyakorlatukkal azokban a közép-európai országokban is, ahol az elmúlt évtizedekben újabb banktulajdont és ezzel az adott ország vállalkozóival és mezőgazdasági termelőivel szemben hitelmonopóliumot szereztek.

A magyar pénzügyi szektor külföldi versenytársak részére történt privatizálása az Európai Unió csatlakozás esélyét igen nagy fokban hátráltatja. A fejlett országokban ugyanis a bankok – a közhiedelemmel ellentétben – nemzeti tulajdonban vannak vagy erős nemzeti kötődéssel működnek. A nemzeti-hazai bankok nélkül Nyugat-Európában nem jöhetett volna létre a nemzeti-hazai tulajdonosi réteg. Az eredeti tőkefelhalmozás, a gazdasági növekedés nem indulhatott volna el. Az észak-amerikai, délkelet-ázsiai országok nagyvállalataival szembeni piaci versenyben az európai uniós tagországokbeli nagyvállalatok a biztonságot jelentő nemzeti bankrendszerük nélkül nem vehetnék fel a piaci ver-

senyt. Hollandiában a holland bankok – ABN AMRO, ING, Rabobank – uralják a pénzügyeket. Németországban német bankok – Deutsche Bank, Commerzbank, Hypo vereinsbank –, Spanyolországban spanyol bankok – Banco Santander, Banco Vizcaya, Cajas de Madrid –, Olaszországban olasz bankok – Istituto Sao Paolo, Banca Commerciale Italiana, Banca di Roma –, Japánban japán bankok – Sumitomo Bank, Mitsui Bank –, Franciaországban francia bankok – BNP, Société Generale, Credit Lyonnais –, Ausztriában osztrák bankok – Bank Austria Creditanstalt, Raiffeisen Bank – uralják a hazai pénzvilágot, és egyetlen racionálisan gondolkodó kormány sem engedte át a pénzügyi intézményeket külföldi tulajdonba. A végtelenségig igazolható minden gondolkodó magyar ember számára, hogyha a külföldi bankok kapták meg a magyar gazdaság hitelezésének monopóliumát, ezen keresztül a magyar gazdaság érdekképviselőjének lehetőségét, akkor csak és kizárólag a saját döntéshozói utasításait hajtják végre Magyarországon. A MIZO Baranyatej Rt. hitelfelmondásainak körülményei – a 11,5 milliárdos eszközvagyon, és a 23 milliárdos nettó árbevétel mellett lévő 6 milliárdos kötelezettség állomány, és ezen belül a 2,8 milliárd hitelállomány – óhatatlanul felvetik a még magyar tulajdonban lévő vállalatok banki eszközökkel való elszorvasztásának, sőt tönkretételének a lehetőségét. Például a Bábolna Mezőgazdasági Rt.-nél a 36 milliárdos árbevétellel szemben fennálló 20 milliárdos kötelezettségállomány egy összehangolt bankpucssal bármikor felszámolási eljárásba terelhető. A még nemzeti tulajdonban maradt vállalatok megmentésére, a védekezés mechanizmusainak kiépítésére indokolt az elkövetkező években nagyobb kormányzati figyelmet fordítani.

4. A globális pénzügypolitika káros hatásainak kivédése

Azáltal, hogy Magyarországon a külföldi tőke a termelő- és bank-szektor közel 90%-át tartja tulajdonában, illetve érdekbefolyási övezetében, a kormány politikai és gazdasági mozgásterét eleve behatárolja. A privatizáció kiváltotta nemzetgazdasági helyzetben a kormányzati stratégiában azonban indokolt előtérbe helyezni azt a felismerést, hogy a külföldi nagyvállalatok saját leányvállalataikkal állnak szembe a magyar piacon és nem a versenytársaikkal. A tulajdonszerzésnek ezen a szintjén a külföldi tőkének nem a teljes extraprofit-lefölfőzés érdekében kellene mozgósítani az ugyancsak általuk birtokolt hitelmonopóliumokat és nagyvállalati erőfölényüket, hanem egy a jelenleginél nagyobb mértékű közteherviselés keretében támogatniuk kellene a magyar államháztartást, ezen keresztül pedig javítani a magyar lakosság életkörülményeit.

„Amennyiben a külföldi gazdasági társaságok, pénzintézetek és a magyar lakosság között meglévő jelenlegi minimális érdekazonosság is tovább rosszabbodik, úgy a társadalom helyzete az érdemleges beleszólást és hatást kifejtő honi gazdasági-pénzügyi intézmények hiányában tovább romolhat. Esetleges jobbra fordítása kizárólag a külföldi multinacionális gazdasági társaságok és pénzintézetek akaratától függhet.” (Lentner, 1998.)

A teljes körű kiszolgáltatottság elkerülése érdekében a jövőbeni magyar kormányoknak hathatósabb politikai stratégiát kell kidolgozni a nemzetközi nagyvállalatok magyar gazdaságba való teljes körű integrálása, honosítása érdekében. A Magyarországon működő külföldi nagyvállalatoknak és pénzintézeteknek a magyar érdekeket is vállalnia kell, nem szabad mindössze profitszerző centrumnak te-

kinteni az országot. A Magyarországon működő pénzintézeti rendszer, a termék- és szolgáltatáspályák, az államháztartás szerkezeti rendje, a devizagazdálkodás teljes egészében Európai Unió konform. A Maastricht-i kritériumok teljesítése így már nem a minimális önállósággal rendelkező magyar pénzügypolitika döntéseinek a függvénye, hanem a magyar nemzetgazdaságot uraló külföldi társaságok akaratán múlik. Az Európai Unió csatlakozáshoz szükséges eddigi szint elérése a magyar társadalom erőfeszítéseinek köszönhető. Saját társadalmunk terhelése mellett azonban most már egyre jobban előtérbe kerül a külföldi cégek közteherviselésbe való bekapcsolása. A magyar társadalom eddigi erőfeszítései, a piacok, a termelő- és bankszektor liberalizálása áldozatokkal járt. A megtérülésre, az EU támogatási alapjainak megnyílására csak a teljes jogú EU tagságunk után lesz esély. Az ehhez szükséges politikai döntés, és a maastrichti mutatókon való további javítás azonban már nem magyar belügy.

A XX. század végén, a XXI. század elején tisztában kell lennünk azzal, hogy a globalizáció, mint a legújabb kori világ, legújabb pénzügyi és szellemi áramlata egy olyan kis és kiszolgáltatott ország részéről, mint Magyarország megállíthatatlan. Káros következményei azonban tudatos pénzügy- és társadalom politikával csökkenthetők, főleg ha az erre irányuló kormányzati akarat és a nemzetközi nagyvállalatok részéről a fogadó készség megjelenik. Kelet-Közép-Európában eltérő fejlődési ütem és szintkülönbségek alakultak ki, amelyek az egyes szomszédos országok és térségek között szakadékokat keletkeztettek. Az ellentétek, a fejlődésbeli különbségek könnyen további véres etnikai konfliktusokat okozhatnak, amelyeknek a magyarság is áldozatává válhat. A Kárpát-medencében, ott, ahol az ország- és nemzethatárok kiváltképp nem es-

nek egybe, a globalizáció feszültségeket is oldhat. A határokon átnyúló regionalizálódásnak, a magyar gazdaság jövőben kisugárzó hatásainak így az elkövetkező évtizedekben kimagasló szerepe lehet a jelenlegi határainkon kívül élő magyar lakta térségek számára. A magyar nemzetgazdaság, a magyar költségvetés és a magyar társadalom szerves részévé honosított nemzetközi nagyvállalatok és pénzügyintézetek gazdasági erejével megerősítve Magyarország a Kárpát-medencében a magyar lakta térségek új gazdasági lehetőségeit és a társadalmi-politikai felemelkedés esélyeit nyithatja meg.

Az önálló magyarországi pénzügypolitikai státus szerény mértékű helyreállítása a dolgok és gazdasági körülmények jelenlegi állása szerint – 5-10 évre prognosztizálva – csak és kizárólag a nemzetközi nagyvállalatok tőkeerejének magyarországivá honosításával képzelhető el. A magyar tulajdonú termelési szektor és a magyar társadalom anyagi erejének lezüllesztése olyan nagy fokú, és annyira tudatos, hogy a belső piac feltámasztása és a nemzetközi társaságokkal, pénzügyi centrumokkal való versenyképes pozícióba hozása szinte teljességgel elképzelhetetlen, most 2000 márciusában vizsgálva a pénzügyi esélyeket és trendeket.

A világ pénzügyi adataiból levont Magyarországra ható következtetések természetesen nem jelentik a globalizálódó pénzügyi világ tökéletesnek hirdetett állapotával való azonosulást. Szigorú reálgazdasági kritériumok szerint a világgazdaság fizikai összvagyonának nagysága az 1970-es évek óta – az olajválság idejétől – stagnál, illetve fokozatos csökkenésnek indult. A világgazdaság fizikai kibocsátásának egyre nagyobb hányadát nem a produktív szektor, hanem a szolgáltatásszektor szívja fel. Emiatt a bővített újratermelés nem termeli újra a világ lakosságának életben maradását bizto-

sító fizikai javakat, helyette szolgáltatások formájában a fejlett és feltörekvő országok pénzpiacain halmozódik fel a rövidtávú megtérülést kereső tőke. A szolgáltatások túlnövekedése egyenes következménye a pénzügyi piacokon mára kialakult spekulatív buboréknak. A valós fizikai teljesítmények és a virtuális papír profit egymástól való egyre gyorsabb eltávolodása méltán nevezhető globális örületnek, buborékgazdaságnak, amelynek valamikori kipukkadása nem kétséges.

A kipukkadásból fakadó társadalmi és nemzetgazdasági veszteségek azonban a fejlődő, feltörekvő, integrált közép-európai országoknak és társadalmaiknak mérhetetlen pusztulást okozhatnak. Így a globális örület, illetve a globalizáció megfékezése, egy kipukkadás erőltetése vagy áhítata megfelelő védekezési, önálló nemzeti pénzügypolitikai mechanizmusok nélkül nem kellően megalapozott stratégiai vélekedés.

Andre Gide francia Nobel díjas író gondolatait idézve: „...de maga a törmelék is emeli a talajt, amelyen járunk, s ha napjainkban egy-egy torony alacsonyabbnak tűnik, ez attól van, hogy mi magasabbról szemléljük.” A törmeléken való állás a való világgal, a toronynak pedig a leküzdendő globalizációval való képzet-társítása révén elmondhatjuk, hogy annak a toronynak a csúcса, amelynél majd megszűnik a globalizáció, erről a magasságról – bár egyre több törmelék lepi és emeli a felszint –, a jelenlegi való világból még nem látható. Generációk múltán, emberi szenvedések és áldozatok árán ennek is eljön majd az ideje. Az emberiségnek azonban józan gondolkodással, tudatos munkával fel kell készülnie a globalizáció utáni időkre. A XXI. század erre talán kiváló alkalmat nyújt ...

Irodalom:

1. Paul HELLYER, 1998: A globális pénzügyi válság túlélése, avagy a remény gazdaságtana (63. o.) Altern-Csoport-Gondola '96 Kiadó, Budapest, 1998.
2. LENTNER Csaba, 1998: A magyarországi bankrendszer fejlődésének várható irányai az ezredforduló után (könyvrészlet, 107–121. o.)
3. Jövőképek Európából, Ariosztotelész Stúdió Bt. Bp. 1998. Szerk.: Tóth Attiláné
4. LENTNER Csaba, 1999: A paradigma váltás kényszere a magyar állampapír piacon (könyvrészlet, 29–65. o.) Magyarország az ezredforduló után, MTA Jövőkutatási Bizottság, Budapest, 1998.

Gazdag László

A Keynes-galaxistól a Friedman-galaxisig

(A monetarista fordulat és a világgazdasági korszakváltás)

1. A Keynes-galaxis

Szabályozni pedig kell!

A XIX. század a szabadversenyos kapitalizmus és az eredeti tőkefelhalmozás kora, és egyben a pusztító ciklikus válságok kora is volt. Marx „A tőké”-ben a kapitalizmus eredendő ellentmondásai-ból vezeti le a válságokat, mint amilyen a termelés társadalmási-tottsága és a magántulajdon közötti antinómia.

A XX. század huszas éveiben John Maynard Keynes kevésbé ideologikus megközelítésben a fogyasztás jövedelemrugalmasságának változásaira ügyel föl, és itt találja meg a válság okát, illetve kezelésének gyógymódját.

Keynes abból indul ki, hogy a jövedelmek növekedése az újratermelési ciklus elején, vagyis az előző válságból való kilábalás idején magával vonja a fogyasztás ugyanolyan arányú bővülését, ám egy pontot elérve a kettő elszakad egymástól, mert egy bizonyos jövedelemszint fölött növekszik a megtakarítási hajlam. A válságból éppen kilábaló társadalom növeli fogyasztását, realizálja a válság következtében elhalasztott vásárlásait, tehát föléli teljes jövedelmét. Később azonban előtérbe kerül a biztonságról való gondoskodás, vagyis még a szűkös jövedelmek egy részét is

igyekszik az egyén megtakarítani. Miután a bank kamatot is ad, érdemesebb odavinni a pénzt, mint a ládafiában tartani, ugyanakkor a bankár ezt a megtakarítást hitelként a termelőszférába áramoltatja, ahol ennek következtében továbblendül a prosperitás szakaszába érkezett gazdaság lokomotívja. A termelés gyorsuló bővülésével tovább nőnek a jövedelmek, még tovább fokozódik a megtakarítási kedv, vagyis a jövedelmek és a termelés egyre inkább elszakadnak a fogyasztástól. Következmény: a termelés túlfut a piaci keresleten, megint föllép a túltermelési válság, a tözsdén mindenki eladni akar és senki sem vásárol.

Ez egész más megközelítés, mint Karl Marxé volt hat évtizeddel korábban. Marx a kapitalizmus végső pusztulását jósolta meg a válságok következményeként, Keynes viszont „finomabb” terápiát javasol. Szerinte a jövedelmek és a fogyasztás között bővülő rést ki kell töltenie egy Új nagyfogyasztónak, az államnak, amely nem engedi a megtakarításokat a termelésbe áramlani, hanem leköti azokat, és más, nem termelő, de a társadalom számára mégis hasznos beruházásokra költi, mint amilyen szféra az infrastruktúra, az oktatásügy, az egészségügyi és szociális ellátás fejlesztése. Keynes ezzel megalapozza a paternalista, jóléti, újraelosztó állam modelljét, amelyet persze az I. világháború utáni nagy fellendülés idején senki sem vesz komolyan. Mígnem 1929 októberében, egy csütörtöki napon ki nem derül, hogy a Wall Streeten mindenki eladni akar, de nincs vevő...

Az 1929–33-as nagy világválság közben és után már mindenki számára világos, hogy a „dolgok” a régi módon már nem mehetnek tovább. Közben az állam szerepét erősen túlhangsúlyozó két szélsőséges történelmi kísérlet, vagyis a bolsevizmus és a fasiz-

mus egyaránt ráébreszti a politikai demokrácia, valamint a szabad piacgazdaság híveit, hogy valamilyen szabályozó elvre és mechanizmusra mégis csak szükség van. Így aztán 1932-ben Svédországban győznek a szociáldemokraták a parlamenti választásokon (44 éven keresztül, egészen 1976-ig hatalmon is maradnak), illetve 1932 novemberében Franklin Delano Rooseveltt kerül az Egyesült Államok elnöki székébe. Meghirdetett programja, a New Deal, vagyis Új Irányvonal, nyíltan az állami beavatkozás és szabályozás elvére épít. Mind a nagy válság, mind az I., majd a II. világháború kedvez az állami beavatkozás gondolatának, hiszen a tömegek és a vállalkozók is megtapasztalják ennek előnyeit.

1.1. A fundamentum

A XIX–XX. század fordulóján lezajlik a „*második ipari forradalom*”, vagyis kb. 1880–1914 között egy komplex technikai-technológiai forradalom tanúi vagyunk, amikor az elektromosság, a vegyipar, a belsőégésű motor stb. fölváltja a pöfögő gőzgép uralmát. Buday-Sántha Attila szerint (Környezetgazdálkodás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.) főként a belsőégésű motort kell itt kiemelni, ugyanis a közlekedés-szállítás nagy forradalma megy végbe, az olcsó olajra alapozva, és hirtelen összezsugorodik a földgolyó. Ez azonban a II. világháború végéig csupán potenciális lehetőség marad, ugyanis éppen a két világháború és a kettő közötti nagy világválság megzavarja ennek a trendnek a kifutását. A II. világháború után viszont elhárulnak az Új bázis innovációkra alapozott fejlődés akadályai, végbemegy a világot átfogó közlekedési és szállítási rendszerek kiépülése, a tömeges motorizáció, vagyis valóban összezsugorodik a glóbusz, a perifériák

belépnek a nemzetközi munkamegosztásba. Márpedig a perifériák ebbe a globális rendszerbe az olcsó munkaerejükkel és olcsó, nagytömegű nyersanyag- és energiahordozó kincsükkel képesek betago­lódni, valamint több milliárd ember tömegfogyasztásával.

Ennek lesz a következménye az, hogy a II. világháború után három évtizeden át töretlen a prosperitás, nem lép föl túltermelési válság, valamint hogy exponenciális trend szerint bővülhet a világ­gazdaság. Input oldalról az olcsó és korlátlan­nak tűnő nyers­anyag- és energiahordozó készletek biztosítják az olcsó termékek tömegtermelését, output oldalról pedig nincs piackorlát. A fejlett centrumokban (Nyugat-Európa, Észak-Amerika, Japán) gyorsan bővül a fogyasztás, a közel-perifériákon (Kelet-Európa és a Szovjetunió) hasonló ütemben, bár jóval alacsonyabb technikai bázison, illetve a III. világban is érzékelhetően, hiszen ne feledjük el, hogy aki idáig egy marék rizst evett naponta, most kétma­réknyival ezt megduplá­zhatja, vagy ha eddig mezítláb járt, a leg­olcsóbb cipő is jelentős ugrás a számára.

Vagyis a nyugati jóléti társadalom, a szociális piacgazdaság fundamentuma a perifériák olcsó munkaereje, olcsó nyersanyaga és energiája. Erre lehet fölépíteni a jóléti, paternalista, újraelosztó, költekező állam luxusát.

1.2. A keynes-i szentháromság

Ebben a közgazdasági modellben az állam fő feladata az újratermelési ciklus amplitúdóinak (kilengéseinek) a mérséklése. A termelés – foglalkoztatottság – pénzstabilitás képezi a „szentháromságot”, vagy ezek negatív oldalait tekintve a recesszió – munkanél-

küliség – infláció szentháromsága. E három tényező kombinációjával játszhat az állam az adott pillanatban.

Ha prosperitás van, bővül a termelés, csökken a munkanélküliség, az állam már megfelelő eszközökkel rendelkezik a túltermelés elkerülésére (tudniillik a jövedelmek adókkal történő elvonása és „improduktív” elköltése révén), akkor egyetlen gond lehet már csak: az infláció. A tapasztalat szerint a „túlfűtött” gazdaság, a „túl” gyors termelésbővülés az 1950-es, '60-as években enyhe inflációt eredményezett mindig. Egy-két százalékpontnyi inflációt a közgazdák a keynes-i rendszerben eleve jónak tartottak, hiszen az árak enyhe növekedése serkenti a termelést, ám 3% fölött már megkondult a vészharang.

Azonban itt meg kell állni egy pillanatra! Miért nő az infláció a keynes-i szisztémában, ha bővül a termelés? Elvileg a több termék megjelenése a monetár- és reálszféra egyensúlyának irányába hat, tehát mérsékli az inflációt, ami, mint tudjuk, nem más, mint pénztöbblet megjelenése a gazdaságban a reálgazdasági teljesítményhez képest. A növekvő termelés tehát elvileg csökkenő inflációval kellene hogy párosuljon.

Csak hogy a keynes-i rendszerben belépett egy „improduktív” nagyfogyasztó, amely nem vesz részt a termelésben: az állam. Föl-duzzadt az állami alkalmazotti siserehad, a hadsereg, rendőrség, az egészségügy és oktatásügy létszáma, s mindezen alkalmazottak jövedelme politikai okokból lépést kell hogy tartson a termelő szféra dolgozóinak jövedelmével. Ezért fut túl a reálszférán, tehát az anyagi termelésen a monetárszféra, vagyis itt a pénzbeli jövedelmek szférájának bővülése és ez inflációs szivást eredményez.

A pénzkibocsátást tehát vissza kell fogni, ami viszont a gazdaság „hűtését” eredményezi. Ha viszont recesszió van, akkor többletpénzt kell a gazdaságba pumpálni – ehhez a legegyszerűbb eszköz a banki kamatlábak csökkentése a jegybank által, vagyis a hitelfölvétel megkönnyítése –, és ezáltal a gazdaság serkentése. Működött is a keynes-i szentháromsággal való játék egészen az 1970-es évek elejéig.

1.3. A Keynes-galaxis vége: a strukturális válság

1973. október 6-án kitört a jom kippuri háború, vagyis Izrael legnagyobb ünnepén, az engesztelés napján Anvar Szadat megindította csapatait az 1967 óta lezárt Szuezi csatorna teljes hosszában. A szovjet fegyverekkel fölfegyverzett egyiptomi csapatok áttörték a Ben Gurion vonalat és benyomultak a Sínai-félszigetre. Az arab államok olajembargót hirdettek Izrael támogatóival szemben, az olaj ára az égbe szökött. 1972–1980 között három hullámban (1973, 1978, 1980) az olaj ára 32-szeresére emelkedett és elérte a barrelenkénti 36 dollárt. Az olajválság hamarosan általános energia- és nyersanyagválsággá terebélyesedett, vagyis kicsúszott a keynes-i modell alól, a paternalista, újraelosztó, költsékező állam alól a talaj, véget ért az olcsó energia és nyersanyag korszaka.

A nyugati szociáldemokrata kormányok nem értették a válság lényegét, védekezni akartak ellene, és nem alkalmazkodni. (Sünnisznóállás szindróma.) Igyekeztek megmenteni a bajba jutott ágazatokat, vállalatokat állami dotációkkal, ez viszont a költségvetési deficit gyors növekedését eredményezte, és hamarosan ez a deficit vált a fő inflációerjesztő tényezővé.

Megjelent a közgazdák rémálma, a stagfláció, vagyis együtt a recesszió, a munkanélküliség és a vágtató infláció. A keynes-i szentháromság csődöt mondott. A szociáldemokrata kormányokat kétségbeesett kapkodás jellemezte, az egyensúlyt fiskális restrikcióval, nadrágszj meg húzással akarták helyreállítani (ugye milyen ismerős?), persze eredménytelenül, hiszen nem a lakosság „pazarló” túlfogyasztása idézte elő a válságot, hanem az elavult gazdaság szerkezet.

2. A Friedman-galaxis

A monetarista válasz

Milton Friedman, a Nobel-díjas amerikai közgazda az inflációt jelezte meg egyes számú közellenségnek, a munkanélküliség és a recesszió helyett. Ez nem tűnt túl logikusnak, hiszen az addigi felfogás szerint az inflációt el lehet viselni, ha a bérek közel együtt nőnek az árakkal, ha közben a termelés bővül és a munkanélküliség csökken. Az infláció „demokratikus”, mert mindenkit egyformán sújt, hallani ma is gyakran ezt a véleményt.

A „chikágói fiúk”, vagyis a monetaristák azonban már A. C. Pigou óta, vagyis az 1930-as évek óta tagadták ezt a nézetet. Az inflációnak is vannak kárvallottjai és haszonélvezői egyaránt. Haszonélvezői az elavult, rossz hatékonyságú ágazatok, vállalatok, tevékenységek (az ott dolgozók és a tulajdonosok egyaránt), amelyek és akik inflációs árnyereség realizálása révén képesek fennmaradni. Vagyis a monetaristák szerint az infláció elfödi a bajt, a beteg gócot, megakadályozza a schumpeteri „teremtő pusztulást”, az alacsony hatékonyságú szférák leépülését, az erőforrások áramlását a magasabb hatékonyságú szférák felé. Így rossz

szerkezetben rögzül a gazdaság, egyre rosszabb szerkezetben, és egyre inkább nem jövedelmet termel, erőforrásokat teremt, hanem föléli ezeket, kimerítve a társadalom tartalékait.

A stabil, jó pénz megteremtése, vagyis az infláció letörése tehát kikényszeríti az egészséges szerkezetváltást, a folyamatos megújulást, mert az alacsony hatékonyságú szféra számára lehetlenné teszi inflációs árnyereség bezsebelését és ezzel a túlélést.

A stabil pénz másik fontos eredménye, hogy megőrzi a jövedelmek vásárlóértékét, vagyis regenerálja a piacot, stabilizálja (nem hagyja romlani) az életszínvonalat. Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy már csak ezért sem tekinthető a fiskális, restriktív politika, a nadrágszíjmeghúzás valamiféle „monetáris szigorznak”, sőt, éppenséggel homlokegyenest ellenkezője annak. Ne feledjük, hogy például a Bokros-csomag meghirdetése után (1995. március 12.) az infláció tíz százalékponttal emelkedett abban az évben, 18%-ról fölment 28%-ra, annak minden káros gazdasági kihatásával együtt. Ennek semmi köze a monetáris szigorhoz, amely a gazdaság mélyáramaira, a termelés és szolgáltatás szférájára hat, míg a fiskális restriktív hatása mindig is megreked a fogyasztás, az elosztás szintjén, vagyis csupán a felszín csalóka kapargatásának tekinthető. A fiskális restriktív az átmeneti, csalóka egyensúlyjavulás révén éppenséggel megtéveszti a társadalmat, a döntéshozókat, és ezzel inkább elodázza, sőt tetézi a bajt! Ez volt a Bokros-csomag legnagyobb bűne, és nem az a közvetlen kár, amit okozott. Mellesleg a „szocialisták” legostobább, legnagyobb öngólja, amikor a Bokros-csomagra vezetik vissza a jelenlegi gazdasági föllendülést. Ez egyrészt nem igaz, másrészt önmagában elegendő ahhoz, hogy elveszítsék a következő válasz-

tásokat. Kétségtelen tény, hogy a FIDESZ-kormány legnagyobb fegyverténye, hogy szakított elődei (25 éve folytatott!) fiskális restriktív politikájával. Ez gazdaságtörténeli, sőt, történelmi fordulat! Az más kérdés, hogy az infláció elleni harc fontosságát ez a kormány sem ismerte még föl, azért hanyagolja el ezt a kérdést. Az infláció letörése ugyanis alfája és omegája mindenmű gazdasági kibontakozásnak, tehát értelmetlenek az olyan érvek, miszerint „érhettünk volna el nagyobb eredményeket e téren, de annak nagy társadalmi áldozatai lettek volna”. Miféle „társadalmi áldozat” az, ha a kisember (nyugdíjas, bérből és fizetésből élő) jövedelmének a vásárlóereje megmarad, nem romlik? Itt „társadalmi áldozatról” fecsegni közönséges ostobaság! Az inflációt le kell törni, mégpedig ha úgy tetszik, bánni áron!

2.1. A „konzervatív” kormányok reakciója

1979 áprilisában előre hozott parlamenti választásokat tartottak Nagy-Britanniában, és hatalomra került a toryk vezére, a „Vaslady”, vagyis a vegyészmérnök végzettségű Margaret Thacher. Első intézkedéseként beszüntette a bajba jutott ágazatok, vállalatok állami támogatását, aminek rögtön az lett az eredménye, hogy a skót felföldön be kellett zárni 23 szénbányát. Ugyanakkor Thacher nagyarányú privatizációba kezdett, többek közt magánkézbe adta a brit államvasutakat. Így jelentősen csökkentette a költségvetés deficitjét, vagyis lanyhult az inflációs nyomás.

Thacher kemény kézzel vette kézbe a fontsterling külső és belső megerősítését, beszüntette a leértékelgetés gyakorlatát, jelentősen megemelte a központi jegybank irányadó kamatlábait. Gyárbezárások következtek, 20 százalék fölé szökött a munkanél-

külségi ráta, a bányászok az utcára vonultak a militáns szakszervezeti vezér, Scargill irányításával.

Ebben a válságos helyzetben, 1982 februárjában az argentin katonai junta „segített” a Vasladynek azzal, hogy megszállta a brit fennhatóság alatt álló Falkland-Malvin-szigeteket. Galtieri tábornok-elnök azonban elszámította magát, Thacher odaküldte a jóval erősebb brit flottát, amely elsüllyesztette az argentin haditengerészet büszkeségét a Belgramo cirkálót, majd visszaszerezte a vitatott szigeteket. Ez a siker segített helyreállítani a britek megtépázott önbizalmát és a gazdasági nehézségek ellenére a toryk megnyerték az 1983-as parlamenti választásokat. Közben a gazdasági reformok eredményei kezdtek beérni. Először is sikerült a kétszámjegyű inflációt letörni öt százalék alá, és a brit kisember kezdte érezni hogy már nem csökken az életszínvonala, nem romlik a pénz. Sőt, a feldolgozóiparban az 1970-es évek átlagos évi egy százaléknyi reálbér növekedését sikerült 4–5%-ra föltornáznia, vagyis érzékelhetővé vált az életkörülmények javulása. Ebből is érzékelhető, hogy a legnagyobb válság, a legmegrázkódtabb strukturális átalakulás közepette sem került szóba a nadrágszj meghúzás, vagyis nem volt brit „Bokros-csomag”.

1980 novemberében az amerikai elnökválasztást Ronald Reagan nyerte, akinek első intézkedései közé tartozott a FED (Federal Reserve Board), vagyis a központi jegybank kamatlábának fölemelése 5-6%-ról 19%-ra. A dollár erősödni kezdett a többi valutához képest, és ez a külkereskedelmi mérleg romlását idézte elő. A külkereskedelmi deficit mértéke elérte az évi 200 milliárd dollárt. A hagyományos iskolákban nevelkedett közgazdasági guruk a hajukat tépték. Csakhogy a 200 milliárd dolláros hiány mellett ennél

nagyobb mértékű tőkebeáramlás következett be az erős dollár vonzása következtében, és ez a tendencia a mai napig tart. Például 1999-ben már 340 milliárd dollár volt az USA külkereskedelmi deficitje, ugyanakkor viszont 370 milliárd dollárnyi külföldi tőke áramlott be, főként amerikai tőzsdei részvények, banki és kormánykötvények vásárlása formájában. Napi hárommilliárd dollárnyi tőkeimport finanszírozza tehát a külkereskedelmi hiányt, és még jut a gazdaság modernizációjához való hozzájárulásra is. Az amerikai részvények iránti belső és külső kereslet növekedése a részvényárfolyamok elképesztő szárnyalását eredményezte. Az 1990-es években az 500 legnagyobb vállalat részvényeiből képzett összesített mutató 400 százalékkal, a „high-tech” vállalatokra vonatkozó Nasdaq-index 1180 százalékkal (!) nőtt.

Az USA az évezred utolsó két évtizedében megőrizte világ-gazdasági pozícióit, termelékenységi és technikai-technológiai fölényét Japánnal és Nyugat-Európával szemben. Sőt, az amerikai termelékenység javulásának mértéke kifejezetten növekedett az 1990-es években, stabilan 4–5% körül évente miközben Japánban egészen alacsony szintre, egy százalék körüli értékre zuhant ez a fontos mutató. Az Egyesült Államok a nagy makrostruktúra-váltást kifejezetten a külföld (Nyugat-Európa és Japán) tőkéjével finanszírozta.

Ronald Reagan elnöksége alatt (1980–1988) 40 millió új munkahelyet teremtettek, amit Bill Clinton két elnöki periódusa (1992–2000) további tízmillióval növelt. Mindez az erős dollárnak volt köszönhető. Ugyanezt a gazdaságpolitikát követte az 1981-ben hatalomra került Helmut Kohl kormánya (CDU-CSU) az NSZK-ban, hasonló sikerekkel. Németország megerősítette ve-

zető pozícióját a világ legnagyobb exportőreként. (A közhiedelemmel ellentétben nem Japán a világ első exportőre, hanem csupán a harmadik az NSZK és az USA mögött, már évtizedek óta!)

Érdekességként megemlíthető, hogy Spanyolországban az 1983-ban megválasztott szocialista kormány Felipe Gonzales vezetésével, illetve a Franciaországban ugyancsak hatalomra került szocialisták Mitterrand elnöksége, és a négy kommunista minisztert is fölvonultató baloldali kormány uralma alatt a „vegytisztá” monetarista, konzervatív recepteket alkalmazták a válságból való kilábalás során. Franciaországban 2002-re teljesen fölszámolják a szénbányászatot, erőteljesen karcsúsították a kohászatot, nehézipart stb. Spanyolországban Gonzales főlvállalta a hárommilliós munkanélküliséget azért, hogy letörje az inflációt, és Spanyolország hamarosan Európa egyik igazi gazdasági sikerországa lett, egyben cáfolva azt a gyakori nézetet, miszerint a diktatúra jobban kedvez a gazdasági fejlődésnek, vagy a válságból való kilábalásnak. A Franco-diktatúra idején (1939–1975) Spanyolország Európa „szegényháza” volt, Garcia Lorca hátborzongatóan ábrázolt, középkort idéző falvaival, faekével földet túró parasztjaival, elmaradott iparával.

Még Svédországban is a monetarista receptek segítségével hajtották végre a gazdasági szerkezetváltást az 1983-ban a hatalomba visszakerült szociáldemokraták Olof Palme vezetésével. (Itt, Svédországban a szociáldemokraták első korszaka 1932–1976 között, 44 éven át tartott. 1976-ban a konzervatív Falldin győzött, ám különös módon ő a szociáldemokrata recepteket erőltette tovább.) Fölszámolták az évszázados hagyományokra visszavezethető svéd hajóépítő ipart, jelentősen karcsúsították a le-

gendás svéd kohászatot („svéd acél”). Finnországban ugyanez történt, és a „halszagú atyafiak” a bútoripar, a faipar, a papíripar finn sztereotípiáival szemben hamarosan valóságos informatikai és mikroelektronikai középhatalommá váltak, elegendő csak annyit kimondani, hogy *Nokia!*

Általában véve kijelenthető, hogy végbement a szociáldemokrácia nagy metamorfózisa, vagyis választási tömegpárttá való átalakulása a konzervatív, monetarista receptek alkalmazásával együtt. Elvesztették a jelentőségüket az olyan fogalmak, mint „baloldal-jobboldal”, „polgári” stb. Árnyalatnyi különbségek maradtak, illetve a 3–4 évenkénti választások nem szolgának másra, mint a hatalom időnkénti szigorú kontrolljára.

Végezetül meg kell állapítani, hogy amikor a Világbank és az IMF (Nemzetközi Valutaalap) ügyeletes gurui ugyanazt az egyenreceptet javasolják, erőltetik Ugandától kezdve Bangladeshen át, Magyarorszáig és Lengyelorszáig, amely recept lényege a nadrágszímeghúzás, olyanok esetében, akiknek már nadrágjuk sincs, akkor itt nem valamiféle „monetarista” receptekről van szó. Ellenkezőleg! A primitív fiskalizmus éppenséggel a monetarizmus ellentéte, és természetesen „eredményei” is csak ellentétesek lehetnek: a nyomor fokozódása, a gazdasági lecsúszás, hanyatlás, az eladósodás folytatódása.

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Kőrösi Mária

A magyar politikai földrajz

Gróf Teleki Pál és a politikai földrajz*

A II. Világháború előtti magyar geográfiának kiemelkedő és eredményes ágazata volt a politikai földrajz. Ezt jelzi, hogy a múlt század utolsó harmadában fejlődésnek indult geográfia jeles képviselőinek többsége a politikai földrajzban maradandó, tudományos értéket alkotott, például Cholnoky Jenő, Fényes Elek, Hunfalvy János, Princz Gyula, hogy néhány nevet említsek.

A honi politikai földrajz messze kimagasló egyénisége, gróf Teleki Pál volt.

Munkáiban a politikai földrajz beépült a földrajz általános fejezeteibe és szervesen beleépült a gazdasági földrajz tárgykörébe. Így írta ezt elő az ő tudományos élettörténete, de így hozták az események is.

Ma különösen két témakörben fordulhatunk földrajzi munkásságához, elsősorban időszerűsége miatt. **Az egyik:** Magyarország, valamint a magyarság helyzete Európában, **a másik:** magának Európának a helyzete, jelene és jövője.

* Részlet a szerző azonos című könyvéből

Ez az a két téma, amely a legidőszerűbb az életműből. Azonban sem az egyik, sem a másik nem kezelhető Teleki politikai földrajzi gondolatai nélkül. „A politikai földrajzhoz érteni kell, és a gyökereknek le kell mélyedniök mindazon tudományok talajába, amelyekről nekünk geográfusoknak, a Föld polihisztorainak tudnunk kell valamit. Érteni kell tehát a földrajzhoz, a történelemhez, szociológiához, geológiához, botanikához stb. és ezt meg is kell próbálnunk. Mert *a politikai földrajz a legfőbb tudomány arra, hogy az ember egy ország földjének, népének mivoltába bele tudjon mélyedni.* A földrajz szintézise annak, hogy valaki összefoglalni és egyeztetni tudja mindazokat a tulajdonságokat, amelyek egy földben és egy népben vannak.” – fogalmazott Teleki Pál. (Gróf Teleki Pál élete és munkássága a magyar revízió szolgálatában. Összeállította: dr. Matolay Géza, Halász Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat. Bp. 1941.)

1912-ben – a Magyar Földrajzi Társaság hivatalos képviselője gyanánt az American Geographical Society of New York jubiláris transzkontinentális utazásán Cholnoky Jenővel együtt vesz részt – járja végig Észak-Amerikát, amely tanulmányút gazdaságföldrajzi gondolkodását elindította és 1921-ben befejezte azt a két nagy művet, melyet a szakirodalom „Amerika gazdasági földrajza, különös tekintettel az Észak-Amerikai Államokra” és „Magyarország fejlődéséről és helyéről Európában” (mely kötet nyolc előadást tartalmaz) címeken ismer. Az előbbi munkában a hangsúly a gazdasági fejlődésen van, az utóbbiban a politikai földrajz az elsőrendű cél. De nem elméletileg, hanem a történelmi események és gazdasági adatok oknyomozó láncolatának bemutatásával!

E két tevékenység közben állította össze munkatársaival a magyar béke delegáció anyagát az 1920. évi Párizsi Békekonferenciára, amely áttekintő képet adott Magyarországról történelmi, földrajzi és gazdasági viszonyairól, a politikai helyzetről, fejlődésről. Gondoljuk meg: 1912-ben járta végig Észak-Amerikát, s 1921-ben már a fentebb említett feladatait is messzemenően végrehajtotta. Pedig a kilenc évből négy a világháborúban telt el, amelyben katonáskodott itt. 1917–1918-ban a Hadigondozó Hivatal elnöke volt, s e tisztelet nem „csak” betöltötte, hanem egy egészen részletes beszámolót írt, amely 1918-ban jelenik meg „Szociálpolitika és hadigondozás” címen. 1918 őszén elkészíti az 1:200 000 m²-ű néprajzi térképét, 1918 decemberében megjelent „A Magyar Földrajzi Társaság szócata a világ földrajzi társaságaihoz” c. kiadványa (név nélkül), 1919-ben jár Svájcban, majd Bécsben, de ez év májusa már Szegeden találja, vallás- és külügyminiszter 1920-ban Budapesten. 1919. augusztus 16-án kinevezik miniszterként a Béke-előkészítő Iroda elnökévé, majd decemberben fődelegátusnak a béketárgyalásokra, december 30-án pedig egyetemi rendes tanárnak a Közgazdaságtudományi Karra. 1920-ban jelent meg „Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján” c. műve. 1920. április 19-én külügyminiszter lesz a Simonyi-Semadam kormányban, 1920. július 19-én miniszterelnöki kinevezést kap. Mind e közben még felkérlik a báró Eötvös József Kollégium kurátorának és képviselőjének. 1921. április 14-én lemond a kormányelnökségről, s ez év nyarán már ott látni az amerikai Williamstowni Egyetemen, ahol a már említett előadásait megtartja... E néhány adat alapján is fogalmat alkothatunk egyedülálló munkabírájáról.

A béketárgyalások kinyomtatott anyaga 3 testes kötet és egy térképkötet. Amerika gazdasági földrajza 220 nyomtatott oldal, a williamstowni előadások kinyomtatott anyaga – amit angol nyelven írt meg és maga lektorálta is később – 312 nyomtatott oldal. Mindezen munkákat sok-sok térkép, ábra illusztrálja.

Az a tudós, aki 1912-ben megismerte és végigjárta a világ akkor legszélesebb tempóban fejlődő kontinensnyi államát, s akinek számot kellett adnia néhány és múlva saját népe és állama ezeréves történetéről és fejlődéséről egyszer egy politikai testület – a békekongresszus –, azután egy tudományos társaság – az amerikai Politikai Intézet – tagjai előtt, az aligha választhatta szét magában a tudóst és a politikust, a gazdasági és a politikai földrajzost.

Az 1921-ben Amerikában tartott előadásaiból 1923-ban New Yorkban megjelent könyv „The Evolution of Hungary and its Place in European History”, éppen annyira gazdasági, mint politikai földrajz. Jellemző a könyv bibliográfiája. A több, mint ezer szerző között nem találunk a politikai földrajz elméletével foglalkozó munkát egyetlen egyet sem (!), pedig ebben az időben divat volt földrajzot írni. Hogy miért, milyen módon volt divat politikai földrajzot írni, arról – többek között – maga Teleki Pál számol be 1921 nyarán a Williamstowni Egyetemen „A nemzetiségi kérdés – a geográfus szemszögéből” c. előadásában.

Egyetemi előadásainak összefoglaló nagy műve „A gazdasági élet földrajzi alapjai” elsősorban gazdasági földrajz, de egyes fejezetei a politikai földrajzhoz sorolhatók. (Pl. az első kötetben a kultúrák keletkezéséről és a népvándorlásról szóló részek, vagy a második kötetben Flandria, Mezopotámia.) Viszont a gazdaság-

földrajzi fejezetek is mindig tartalmaznak politikai földrajzi kapcsolatokat, összefüggéseket és megfogalmazásokat. Ha most hosszabban idézhetnék, akkor e munkából a „Hazánk” c. fejezetet írnám ide, az első betűtől az utolsóig. E munkája 1936-ban került a nyilvánosság elé, de a gazdasági- és a politikai földrajzi összefüggések már korábban és egyre erőteljesebben fogalmazódnak meg gondolkodásában, írásaiban, figyelemztetéseiben. (1931. szeptember 14-én a Közgazdaságtudományi Kar ünnepélyes nyilvános ülése keretében dékáni megnyitó beszédének címe: Mivel járulhat a földrajztudomány az európai probléma megértéséhez és megoldásához, azután 1932. decemberében „Európa az újonnan alakuló világban” címmel tart előadást a Szellemi Együttműködés bécsi és berlini Szövetségében, majd esztendő múltán a Duna-térség problémáiról beszél e szervezet kölni, hamburgi, berlini és müncheni szövetségeiben.)

A természeti földrajzi elemek közül Teleki a politikai földrajzban a klímának tulajdonítja a legfontosabb szerepet. Ez alakítja ki az életformát, ezt keresik az elvándorlók az új telephelyen, ez alakítja nagy mértékben gondolatvilágunkat. Az ilyen és hasonló általános megállapítások mellett sok érdekes részletmegfigyelést találhatunk az éghajlat hatásáról „A gazdasági élet földrajzi alapjai” c. tankönyv Mezopotámiáról és az Észak-amerikai Egyesült Államokról szóló fejezeteiben. (1934-ben a Közgazdasági Kar Földrajzi Intézetének kiadásában, a Gazdaságföldrajzi Gyűjtemény első füzetében „Óceáni mediterrán és hideg égővi klímahatások a helyi klíma Európában” c. olvashatunk egy szép tanulmányt, melyet – K. Nagy Zoltánnal közösen – új észrevételekben bővelkedő térképsorozattal illusztrálnak.) Teleki tudományos

és közéleti munkásságában a kötelező igényességgel lép fel és halad együtt a történelmi múlt, a jelen és egy lehetséges jövő megítélése – leginkább a geográfus szemével nézve. Való igaz, hogy az 1934 és 1935-ös esztendőkből igen ritkán lép a nyilvánosság elé, közéleti feladatai minden korábbinál jobban igénybe veszik, tudományos tevékenysége azonban nemcsak hogy nem szünetel, nemcsak lépést tart az idővel, de hosszú távra előre mutat. Olyannyira, hogy korabeli meglátásai, figyelmeztetései Európára, a kis népekre, hazánkra vonatkozóan éppen manapság bizonyulnak – sajnos – igaznak. Régi mulasztásokkal, halogatott *mulasztásokkal* megnövekedett feladatokkal kibővítetten.

A politikai földrajz témakörben legfontosabb terület természetesen Európa és azon belül Magyarország. Európa tagoltsága és természetes életkamrái, államkamrái elvezetnek a Kárpát-medencéhez, mint a kontinens körbehatárolt és belsejében is harmonikusan illeszkedő életkamrájába. (A már korábban említett gazdaságföldrajzi tankönyv „Hazánk” c. fejezetében tömör fogalmazásban rajzolja meg földrajzi és történelmi helyzetünket és jelenkori problémáinkat.)

A hazai politikai földrajzi viszonyokról több külföldön és itthon is megtartott előadásában szól Teleki. Ezek egy részét magyar nyelven az „Európáról és Magyarországról” c. könyvében jelentette meg, 1934-ben. Az első közölt előadását 1926-ban tartotta a berlini egyetem Magyar Intézetében, címe: Magyarország világpolitikai és világgazdasági helyzete a múltban és a jelenben. Ebben gondos és megbízható áttekintést kapunk azokról a történelmi tényezőkről, amelyek elvezettek Trianonig és a megcsonkított ország politikai és gazdasági helyzetéről is. Józan megfontolt-

sággal tárgyalja a Kárpát-medence földrajzi és gazdasági egységét és a terület szétdarabolásának következményeit. Ismeretei a nemzetiségi kérdés kiélesedésének folyamatát.

Teleki érvel, tárgyal, bizonyít. Szóban, írásban, megfontolt és újszerű, áttekinthető statisztikákkal s ami a legfőbb: térképekkel. Teleki igen jól tudja, de egy országgal, egy világgal akarja megértetni e módon is, hogy maga a politikai földrajz történelmet magyaráz, magyarázza a történelem számos alkotóelemét, összetevőjét (pl. vezetése és irányítása alapján a magyar tudósok összegyűjtötték a gazdasági, statisztikai, kulturális és földrajzi érveket is az 1919. évi béketárgyalásra. Mint kiderült, a politikai szervezkedés kérdésében nem kuriózum, hanem elengedhetetlen a földrajzi viszonyok ismerete, tekintettel a lakosság sajátos csoportjaira, fajai, vallási különbségeire, stb. Telekiék ekkor feltérképezték a politikai választások helyzetét is. Az eredmény meglepő, de elgondolkoztató is volt egyszerre: az ország területén vannak olyan vidékek, amelyek – bárhogy hozza is a történelem – mindig ellenzékiek...).

És Teleki beszél a dunai államok konföderációjának akadályairól, a Népszövetségbe való belépés politikai hátrányairól és beszél az utódállamok magyarságának védtelenségéről. Egy hazájáért, nemzetéért élő, dolgozó és harcoló ember tárgyilagos, erőtlenségünkkel reálisan számoló, de a jövőbe vetett hitét fel nem adó helyzetfelismeréssel. A kárpát-medencei nemzetiségi települési viszonyok sokfélék és maga a keveredés is sokféle lehet. Az egész terület életfunkcióiban, gazdasági szerkezetében összefüggő mondhatni egyedülállóan ideális.

„A közép-európai tér – kétségkívül – az 1918–1920. évi rossz területi elrendezés nélkül is kényes és fontos ütközőterület Európában. De el nem vitatható, hogy igazi tűzfészekké válásához, gazdasági, politikai és kulturális balkanizálódásához a rossz határok és az új államoknak még rosszabb belső szerkezete, hiányosságai, gyengesége adta meg a döntő lökést. A természetes keretek, földrajzi viszonyok teljes semmibevételével, a történelmi múltból adódó tapasztalatok sutba dobásával, a népi öröknek csak számlálásával és nem mérlegelésével való megállapításával nem lehet politikai térem sem jót, sem maradandót építeni.”

Az erdélyi nemzetiségi kérdések megoldásánál a vegyes lakosságú területek adják a legtöbb nehézséget. E témát Teleki 1936-ban külön tanulmányban dolgozta fel, „The Different Type of Ethnic Mixture of Population” címmel. Erdély külön tanulmányt igényel. Most csak vázlatosan utalhatok az általa megszervezett és munkacsoportja által végzett – majd 1941-ben bekövetkezett halála után általuk folytatott – hatalmas munkára. 1937-ben igen szerény címmel írt egy cikket, mely többek között a Földrajzi Közlemények LXV. Kötete (4–5. szám 60–70. oldal) ugyanazon évben lehozott „Egy néprajzi térképről” címmel. Ebből idézem a következőket: „Nemrégiben felhívták figyelmemet a Revue de Transylvanie egyik számára, melyben Somesan professzornak egy cikke jelent meg. A cikk azzal a néprajzi térképpel foglalkozik, melyet én 1919-ben rajzoltam, s mely azóta több kiadást ért meg. A cikk csupa támadás – minden bizonnyal arról akarja meggyőzni az olvasót, hogy a térkép propaganda-térkép, s olyan módszerrel készült, aminőt az ilyen térképek rajzolásakor alkalmazni szokás...”

Teleki és munkacsoportja a román delegáció szóbeli és főleg térképanyagaira válaszul, azokat az összehasonlító térképeket is bemutatta, amelyek az egyértelmű meghamisításokat, elferdítéseket is kihozták. Természetes, hogy az eredmény meghökkentő volt! (Az idézett cikk mind az összes, Telekiék által elkészített térképet hűen lehozta.)

A politikai földrajz elméleti meghatározását Teleki „Időszerű nemzetközi kérdések a politikai földrajz megvilágításában” c. munkájában fogalmazza meg. Az előadás Breslauban hangzott el, 1929-ben. A politikai földrajz és a geopolitika különbségét fejt ki itt, rámutatva, hogy már az elnevezésben is a geopolitikában a főnéven, a politikán van a hangsúly, a politikai földrajzban a földrajzon. Sorra veszi az akkor a közérdeklődés előterében lévő témákat. Beszél a Népszövetségről, amely távolról sem a népek demokratikus szervezete, hanem a győzők létrehozta szövetség. Beszél az európai államok tömörülési kísérleteiről, a revízióról, a kisebbségekről. És beszél az imperializmusról, az angol világbirodalomról, az autarchiáról, a politika mellett gazdasági, kulturális, történeti, történelmi összefüggésben.

Kivételes tanulságul – különösen jelenünkben – kiemelkednek e munka „Európa” és „Kisebbségek” c. fejezetei. Különösen az utóbbi, amelyben így ír: „...az európai kisebbségek a világháborúig kevés kivétellel kétfélék: tradicionális és önkéntes kisebbségek.

Európát úgy rendezni, hogy kisebbségek ne legyenek, nem lehet. Ez következménye Európa természeti és a történelem által megerősített, azután integrált jellemvonásának, változatos soksze-

rűségének. Ezért nem lehet a kisebbségek helyzetének teljesen kielégítő rendezése nélkül Európa sorsát, jövőjét megalapozni.”

Ezzel a gondolattal zárul e fejezet. És ma újlag kell e problémával egész Európának ismét szembenéznie s megoldást találnia. Teleki a geográfus biztos tudásával, egészen kivételes emberi képességeivel tudott az elkerülhetetlen jövőbe beelátni. Ma ismét elő kell venni e munkásságának dokumentumait és – mint azt korábban jeleztem – kritikailag analizálva, újraértékelve újratanulni, s ahol célszerű, ott a gyakorlatba bevonni.

A politikai, a hatalmi tényező ereje mindenütt a világon attól függ, hogy az ember, mint történelmi tényező, mint társadalom, hogyan tud beilleszkedni a földrajzi tényezők harmóniájába – tanította Teleki. Ha a világ pontos, történelmileg is igazolható képet kapott hazánkról, akkor az Teleki Pálnak köszönhető.

Telekire egész életén át jellemző maradt az, hogy mint államférfi nem szűnt meg tanárnak lenni. Szakemberi, tanári, politikusi, de leginkább emberi habitusára igen szerény idézetül szolgáljanak itt ma is érvényes gondolatai: „...a magyarok nemcsak védtek Európát, de adtak is Európának. Adtak többet, kevesebbet, mint Európa minden népe, a maguk értékéből, a maguk erejéből, a maguk génuszából. És amiként számolniuk kellett és kell azzal, hogy Európában vannak, hogy az európai életközösség tagjai, épp úgy Európát sem lehet sem a múltban, sem a jelenben elképzelni Magyarország – sem annak tája, sem népe – nélkül. A haza fogalma tehát nem csupán eszmei fogalom. Olyan tér ez, amelynek tartalma van, olyan talaj, amelyben életforma gyökeredzik.

Magyarország földrajzi, történelmi és politikai fogalom. Az első alatt a Közép-Duna medencéjét értjük. A történelmi fogalom: ennek a területnek egy, Európa többi népeitől idegen eredetű nép által történt elfoglalása és kitöltése s a kettőnek – népnek és földnek – egységbe forrása. A politikai fogalom az a hatalmi tényező, amely Európának e földrajzi energiákkal gazdagon megáldott medencéjében a magyar népnek állammá formálódásából keletkezett.”

Ezen fejtegetései – elsősorban a földrajzos szemléletével – a politikai földrajz alapvető feladatára való rámutatás. A feladat pedig egyrészt az államterület, másrészt az államhatár földrajzi adottságainak jellegének a vizsgálata.

Az utódállamok sokat kísérleteztek a Magyarországtól kapott területek belső közigazgatási megszervezésével és az újonnan megvont határok védelmével egyaránt. A magyar megyerendszert megszüntették (Jugoszlávia, Csehország), majd újra visszaállították, de más határok között (Csehszlovákia), évről-évre módosíthatták a járási és megyehatárokat, hol nemzetiségi, hol egyéb szempontok szerint. Tartományokat szerveztek, (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia), majd ismét felbontották azokat, vagy más és más területeket csoportosították tartományokba (Románia). Állandó volt a vajúdás, állandó a változtatás, ami egészen természetesen bizonytalanságra, sőt teljes közigazgatási anarchiára vezetett.

A nemzetiségi önrendelkezés jogosultságával kapcsolatban azonban egy sereg kérdés – az I. Világháborút lezáró békeszerződések elveivel kapcsolatban – tisztázásra vár. Vajon egy terület politikai hovatartozásának megítélésénél s egy terület státusren-

dezésénél a történeti jogoknak, a földrajzi vagy gazdasági érdekeknek, vagy a pillanatnyi népi erőállapotoknak, esetleg érzelmi beállítottságnak kell-e nagyobb szerepet adni?

Vajon egy nép, amely valamely területet meghódított, ott államot szervezett, rendet teremtett, kultúrát fejlesztett, ha ennek a területnek védelmében megfogyatkozott, meggyengült, elvesztette-e politikai jogát a területhez azokkal a más népekkel szemben, akik mint hívott, vagy hívatlan vendégek telepedtek le később a területre, szerencsés esetben és helyzetben elszaporodni tudtak és pillanatnyilag a terület valamely részén számszerűen többségben vannak a régi államszervező néppel szemben?

Vagy akár döntő rendelkezési joga van-e egy régen települt és bizonyos területrészekben többségben lévő népelemnek a saját területe felett akkor, ha a történelem folyamán maga sohasem végezte el a szervezés, az államalkotás munkáját, hanem védte a maga külön területét és azon létrehozott külön hazáját saját vérével és eszével?

Minden népnek, nemzetiségi ágnak, csoportnak biztosítandó-e ma a maga településterületén mesterségesen a politikai különállóság akkor is, ha eddig az önálló politikai életre erőt és tehetséget nem mutatott?

S végül: vajon valóban szét kell-e bontani minden természetesen összetartozó földterületet, vagy a gazdasági érdekeiben egymásra utalt vidékeket és lakosok nyelvi csoportosulása szerint külön politikai darabokra, tekintet nélkül arra, hogy eddig milyen

politikai keretek között éltek, milyen kulturális és milyen életközösséget alkotnak egymással?

A mai események (2001.) is bizonyítják, hogy a feltett kérdésekre, amióta „fel kellett tenni!”, a helyes válasz azóta is csak tagadó. Ilyen szétbontásokat a földrajzilag összefüggő egységet alkotó Kárpát-medencében igazságosan végrehajtani egyáltalán nem lehet. Mégis megtörtént.

A Párizs környékén létrehozott békeszerződések, a népek önrendelkezési jogát hangoztatva, nemzetiségi területek szerint igyekeztek Közép-Európában államokat alkotni. Ez a törekvés éppen a Magyar-medencében vezetett a legképtelenebb állapotokra.

A politikai test nem képzelhető el a keretei között élő népek és a benne folyó élet bizonyos belső összhangja, összetartozása nélkül. Sem kisebbrendű politikai szervezet, mondjuk közigazgatási egységek, sem a magasabb rendű, az állami szervezet nem nélkülözheti ezeket a belső összefüggéseket. A nyelvhatárok a Magyar-medencében és sok helyen másutt is nem a politikailag, gazdaságilag s életműködésükben összetartozó területek határain alakultak ki, hanem nagyon sokszor éppen derékba metszik a kisebb és nagyobb életegységeket. Ugyanez volt például a helyzet a Cseh-medencében, ahol a békét diktáló hatalmak el is ismerték a nép alapon való politikai határvonás lehetetlenségét és minden lelkiismeret furdalás nélkül 3 és félmillió németet bekebeleztek az újonnan és a „népek önrendelkezési elve alapján” alakult Csehszlovákiába. Ugyanezt a helyzetet azonban nem voltak hajlandók elismerni Magyarország területén. Ezért aztán keresztül-kasul szelték politikai határvonalakkal a Magyar-medencét. En-

nek példátlan következményeit és tarthatatlanságukat pedig azóta is az események igazolták.

(Hogy miként is ment végbe hazánkról a döntés? Nemeskürty István: „MI MAGYAROK” c. könyvében a következőket idézi:

„Horthy Miklós 1920. április negyedikén, mint kormányzó felköltözött a Budai Várba. Hatalma egyfajta korlátozott uralkodói hatalom lett.

Közben a párizsi békeküldöttség javában vívja reménytelen küzdelmét Párizsban. Nemeskéri Nagy Sándor szerint, aki tagja volt a magyar küldöttségnek, „fegyveres, szuronyos őrség és polgári ruhás detektívek őrizték” őket, eltávozni tilos volt, vendégeket sem lehetett fogadni. A küldöttség egyik tagja engedély nélkül belopózott Párizsba, őt azonnal hazaküldték. „Béketárgyalás – ahol nem is tárgyalnak velünk” – írja Nemeskéri.

Sir Harold George Nicolson (1886–1968) brit diplomata, Victoria Sackville-West írónő férje így emlékezik a béketárgyalásra „Peacemaking 1919.” c. könyvében:

„Pazarul díszített teremben, miközben a nyitott ablakon behallatszott a szökőkút csobogása, őt disztingvált úr a felelősség legcsekélyebb tudata nélkül közönyösen feldarabolta Magyarországot. Közben kinn a parkban az orgonákat locsolták. Erdéllyel kezdték. Éles szóváltás... A sértések, mint teniszlabdák repültek ide-oda. Magyarország elveszíti Dél-keleti végeit. És miközben legyek repülnek ki-be a nyitott ablakon, a csehek megkapják Észak-Magyarországot. Azután a nyugati és a déli határok meghúzására kerül sor: Ausztria, Jugoszlávia... Vita nélkül elfogadnak minden felmerült javaslatot. Majd ezután felszolgálják a teát.”

Mikor a magyar küldöttek átlátták reménytelen helyzetüket és kiszolgáltatottságukat, tiltakozást jelentettek be és hazautaztak. A békediktátum tudomásulvétele azonban mégiscsak halaszthatatlan volt, hiszen ez lehetett a független magyar állam új életének kezdete és biztosítéka. Ezért, mint egy kaszinói eseménynél, sorshúzás útján jelölték ki azt a két szerencsétlent, akik nevük alá-

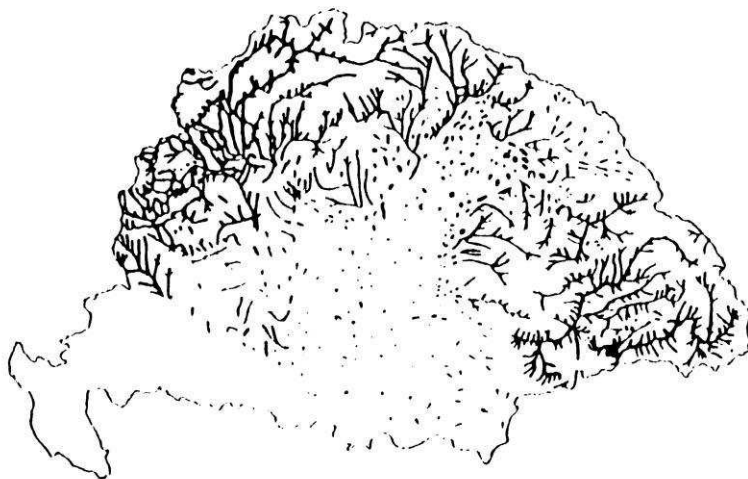
írásával hitelesíteni voltak kénytelenek a magyar történelemnek ezt a példátlanul tragikus eseményét.

A sorshúzás dr. Benárd Ágoston orvosra, népjóléti miniszterre és Drasche Lázár Alfréd rendkívüli nagykövetre, népszerű szórakoztató regényíróra esett.

Ők utaztak ki Párizsba 1920. tavaszán, mint Magyar Királyi Kormány megbízottai.

Elvégeztetett, de semmi sem tisztáztatott.” — eddig az idézet.)

Telekiék rendkívül felkészülten, bőséges dokumentációval (térképanyaguk közel két tonna!) utaztak Párizsba a béketárgyalásra. Igaz, Teleki már 1918 kora őszén, amikor hír jött, hogy a központi hatalmak bolgár frontszakasza összeomlott, azonnal nekilátott 60 térképrajzoló és statisztikus közreműködésével megalakítani Magyarországnak egy részletes, községenként feldolgozott néprajzi térképét. Ez a térkép 60 kéziratos példányban került az illetékesek elé, hogy Magyarország elvitathatatlan igazát bizonyítsa, megkísérelje elejét venni minden oktalan bosszúállásnak, mely a központi hatalmak összeomlását követő hónapokban, években és két évtizedben a győztesek minden józan belátását elhomályosította.

1.

2.

3.

MAGYARORSZÁG NÉPSÚRÚSÉGI TÉRKÉPEI

(Terv. Teleki és dr. Hantos Gyula)

Az ismert néprajzi térképem („Carte rouge”), mint népsűrűségi térkép, rendszere alapján 1720-ban (ahol a horvátországi), 1840-ben (ahol az erdélyi népszámlálási hiányzik) és 1910-ben (amely térképen Horvátországot a béketárgyalások alkalmával nem vetten fel). Feltűnően mutatja az 1720-as térkép a török hódoltsági terület néppusztulását, a másik kettő a fokozatos betelepülést.

Ez a térkép a „Carte Rouge” néven vált ismertté. Ez a térkép tudományos hitelességgel és elfogultsággal hirdette a magyar igazságot. Teleki Pál abban a nyilatkozatában, amelyet 1920 januárjában a Carte Rouge első történelmi szereplése után tett, így határozta meg a maga elé kitűzött feladatot: „A feladat ez volt: aránylag annyi színmenyiség legyen csak a térképen, amennyi nemzetiség az illető területen tényleg él és minden nemzetiség lélekszám-aránya megfelelő arányban legyen a neki juttatott színmenyiséggel.” Tulajdonképpen ez a probléma veleje.

Az utódállamok propagandája mindent elkövetett, hogy Teleki Pál térképének hitelét megrontsa és nemzetközi tekintélyét lerombolja. Mindez azonban hiábavaló kísérlet volt, egy igen egyszerű okból kifolyólag: Teleki Pál térképének megrajzolásakor szigorúan ragaszkodott a meglévő tényekhez és a tudományos módszerekhez, más nemzetiségi térképrajzolóknak példájára nem csalt, nem sikkasztott, hanem becsületesen rávetítette a térképre azokat a színfoltokat, amelyeket az élet és a történelem rajzolt az ezeréves Magyarország arculatára. (Lásd: Gróf Teleki Pál: Egy néprajzi térképről. Földrajzi Közlemények, LXV. kötet, 4–5. szám. Budapest, 1937. 60–70. oldal.)

A vörös térkép azonban csak kis részét alkotta annak a hatalmas tudományos anyagnak, mely Magyarország igazának bizonyítására Teleki Pál elgondolásai alapján elkészült. A békedelegáció tudományos osztálya az ő irányításával öt hatalmas kötetben gyűjtötte össze a Magyarország feldarabolása ellen felsorakoztatott néprajzi, gazdasági, földrajzi érveket, statisztikai adatokat és az ezeket illusztráló térképeket.

Teleki Pál a tiszta igazság feltárására törekedett minden színészség és hangulatkeltés nélkül és ha nem is gondolta, hogy a béketárgyalásokon érvényesíteni sikerül ezeket az igazságokat, meggyőző hittel hirdette, hogy elfogulatlan időben, pártatlanabb világ előtt alkalmas lesz jogainak igazolására.

Teleki Pál bárhol megfordult a világban, minden fórumon és minden tudományos fórumon megtalálta és/vagy kialakította azt a légkört, hogy Magyarországról, annak sorsáról hiteles képet rajzoljon fel, arról hitelesen szóljon. Ezeknek a tudományos és mindig

naprakész előadásoknál természetesen célja volt, hogy a hazánk számára „szomorú békét” hordozó trianoni döntéseket ne engedje elfeledni, elfeledtetni. Így volt az akkor is, amikor 1930-ban a müncheni Német-Magyar Egyesületben „Magyarország gazdasági helyzete és sokoldalú nehézségei” c. tartott előadást. Előadását ezzel a nagyon egyszerű gondolattal kezdi: „...Magyarország Európában fekszik. Ez banálisan hangzik, és mégis sokat mond annak, aki érti.” Előadásában többször kitér Európa „élesen szembezőkő egységére”, így Magyarország egységére is. „Magyarország földrajzilag a középső Duna-medence állama – folytatja bevezető gondolatait. Népileg a Magyar Államot olyan nép alkotta meg, amely a népvándorlás egyik legutolsó hullámával Ázsia sztyeppeiinek délkelet-európai végéről vándorolt ide, Nyugatra. Ez a keleti, finn-ugor-török vegyüleből keletkezett nép volt az, amely először és egyedül tudta kitölteni és politikailag összefogni a középső Duna-medencét. Így keletkezik a Föld ezen a táján az ember és a Föld szintézise, a nép és a táj együttese, amely a művelődés és a társadalmasodás, az állami és gazdasági élet fejlődése során mind bensőségesebb lesz.

Az államalkotó nép, amely az államnak tradícióját adja, Európában tehát idegen volt. Népünk az idegen, keleti tradícióból és jellegből sokat tartott meg. A Kárpátok fiatalkori gyűrt hegysége pedig befogta ezt a süllyedt medencét, amelyet a Duna átszel és, amely így a természet által élesen megrajzolt Földrajzi egység. Mindazonáltal és további történelmünk szempontjából a magyar népre a legfontosabb tény az, hogy ez a táj Európában van, az európai nagy tájnak alkotó része.”

A továbbiakban Teleki Pál rendkívül jól szerkesztett, történelmi-történelmi áttekintést ad Magyarországról, alig túl a Kiegyezés időpontjától (1864). S mielőtt az ország gazdasági helyzetének részletes taglalásába bocsátkozna, még mielőtt a Thünen-féle törvény érvényesüléséről beszélne, s még mielőtt hallgatóságát bevonná előadása címben megadott témakörének aktuális ismertetésébe, egy egészen rendkívüli fordulattal, mondhatnám, követhető fordulattal fejezi be előadásának ezt a fejezetét, s vezeti be a következő fejezetet. Idézem:

„Mindezt előre kellet bocsátanom, hogy a mai Magyarország gazdasági helyzetének bonyolult képét történelmi beállítottságban helyesen megláthassák.

Ismeretes, hogy Magyarországot a világháborúban legyőzött összes országok között a legerősebben feldarabolták, hogy államterületének 68, népességének 59%-át elvesztette, mindazokkal az energiákkal együtt, amelyek ezekben az elvesztett területekben és lakosságokban rejlenek, és hogy elveszett saját magyar fajtájának negyedrészt, amely így ma idegen járomban nyög.

Kézenfekvő dolog Magyarország mai gazdasági helyzetét ebből az egy szempontból szemlélni és megítélni. Különösen természetes ez önmagunkra vonatkozólag, amikor nálunk, közvetlenül vagy közvetve, minden ember sokszorosán érzi a szerencsétlenség következményeit. És valóban, a kényszerbékék által megteremtett feldarabolás okozza a legnagyobb és különösen a legakutabb nehézségeket, támasztja gazdaságpolitikailag is a legnehezebb problémákat.”

(Teleki Pál külön memorandumot készített a Duna-medence vízrajzi egységéről is, amely tudományosan is bizonyította, hogy a Duna-medence vízrajzi egységének megbontása milyen súlyos gazdasági következményeket von maga után! E memorandumát 1919-ben készítette.)

Teleki járja a vidéket, járja külföldet, bejárja Európát, ismét jár Amerikában, s mindenütt nagy elismeréssel nyilatkoznak geográfusi tekintélyéről, s mint olyanról, aki egyetlen pillanatra sem feledkezik meg Magyarország igazi történelmének proklamálásáról, s jövőjében vetett hitéről.

A trianoni időkben végzett munkának, erőfeszítéseknek és kinttartásnak meg lesznek az eredményei. Mert 1938 szeptember végén fordulópontjához ért a Párizs-környéki békediktátumokban szétszabdalt Európa történelme... 1938. október 9-én indul Komáromba a magyar delegáció Kánya Kálmán külügyminiszter és Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetésével. A helyzet pattanásig feszült volt. A müncheni négyhatalmi tanácskozáson Hitler, Mussolini, Chamberlain és Daladier egyelőre elejét vette az európai háború kitörésének, de Csehszlovákia, a mesterségesen, minden történelmi és nemzetiségi alap nélkül életre hívott homunculus-állam bomlása szükségszerűen és feltartóztathatatlanul elindult. A müncheni miniszterelnöki konferencia eredményeképpen Csehszlovákia német lakta határterületei Németországhoz kerültek, s a Párizs-környéki békeparancsok béklyóba szorított nemzetiségi elve diadalra jutott. A Magyar és a Csehszlovák Kormány felvette a tárgyalások fonalát. Az esemé-

nyek európai politikai szempontból való jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy nemcsak az európai sajtó, hanem az amerikai világlapok is elküldték képviselőiket Magyarországra, hogy a komáromi tárgyalásokról tudósítsák lapjaikat. Itt a vármegye egykori főispánjának híres jelmondata volt olvasható: „Bűn ostora, igazság oszlopa, igaz ügy menedéke.” Nádasdy Ferenc főispán az általa emeltetett épületet így is emlékezetessé tette! Bizony, nem volt könnyű a tárgyalás, s nem volt könnyebb az I. Bécsi döntés sem. Az eredmény azonban minden várakozást felülmúlt! A száraz történelmi tényeken túl szinte semmit nem írtak sem a földrajz, sem a történelem tankönyvek. Ami hiány, s ami többet megtudhatunk, azt Rónai András: *Térképezett történelem* c. könyvéből tudhatjuk meg.

Itt e helyütt, röviden a lényeg: Az 1920-ban felállított politikai rend tartópillérei megremegnek 1938-ban, s megindul az újjárendezés. Magyarország északi területeinek egy része és Erdély visszatér! A természetes haza elszakított darabjai egymásután térnek vissza a politikai magyar hazába, a határok bővülnek, az ország területe színesedik, változatosabb lesz, gazdasági teljesítőképessége sokoldalúbb, ellenállóbb lesz. Milliói térnek haza az elszakított magyaroknak, akik az idegen uralom két évtizede alatt sem szűntek meg magyarnak maradni, megőrizték lelkükben a magyar otthon melegét, igazát. Számukra Trianon után is csak egy magyar haza volt, s ennek a magyar hazának határai a Kárpátok voltak. A magyarság millióival térnek haza más nemzetiségű lakosaink is: rutének, románok, szerbek, horvátok, németek... 20 év alatt megpróbálták őket ellenünk nevelni, s ennek a nevelésnek valószínű, még sokáig hordozzák magukban emlékeit. De földjükről a

patakok a magyar Alföld felé folynak, útjaik erre vezetnek. Őseik is ezeket az utakat járták évszázadokon keresztül, mint befogadott vendégek, jövevények, munkások, iparosok, kereskedők és polgárok. A magyar tájak ismerősek a, sokkal inkább, mint bármely más táj a Kárpátokon kívül... A magyar politikai haza, az ő hazájuk is. Az a haza, amely a kenyér mellett védelmet is ad nekik, biztos otthont, belső rendet, amit sehol olyan mértékben meg nem kaphatnak, mint a magyarság uralma és vezetése alatt.

E területet nem lehet földrajzilag darabokban védelmezni. E területet egészben, természetes határain kell megvédeni. A Kárpát-medence mai népességi viszonyai mellett és a földrajzi helyzet szabta parancs folytán az egyetlen lehető politikai haza a magyar haza. Minden itt lakó népnek saját érdeke ezt a hazát erősíteni, fenntartani. Aki ezt nem érzi és érti meg, idegen e területen.

Fecske Mihály

Az egészségügy néhány makroösszefüggése

1. Az egészségügyi intézmények működését közvetlenül, vagy közvetett módon befolyásoló általános tendenciák

A gazdasági rendszerváltás az egészségügyben 1992 második felében indult el. Az átalakulás a teljesítmények mérésének és az egységes finanszírozás alapjainak lerakásával kezdődött. A feladat végrehajtásának nehézségi fokát jelzi, hogy a teljesítményeket alapvetően befolyásoló személyi, szakmai, technikai, anyagi és egyéb tekintetben az intézmények igen széles skálán szóródtak és nagyon különböztek az egyes intézmények pénzügyi körülményei is.

Illúzió lett volna azt hinni, hogy egy ilyen nagy horderejű átalakulás rövid idő alatt zökkenőmentesen lebonyolódik különösen akkor, amikor erre vonatkozóan semmilyen hazai hagyománnyal nem rendelkezünk. Az új rendszerre való átállást tehát csak fokozatosan és az állandóan felszínre kerülő problémák korrekációjával lehetett elképzelni. Eleinte a finanszírozás zömmel még a régi rendszernek megfelelően bonyolódott, a teljesítmény szerinti mérés pedig csak a tevékenységnek kicsi hányadára vonatkozott. Az újra való áttérés így mindkét területen fokozatosan bővült.

Az egészségügyi intézményekben folyó teljesítménymérés bevezetése Magyarországon kétféle módszer szerint honosodott

meg. A fekvőbeteg intézményekben az USA-ban alkalmazott homogén betegcsoportok (HBCS) rendszerének adaptációja, a járó beteg intézményekben pedig a Németországban elterjedt, ún. pontozásos módszer bevezetésére került sor. Mindkét módszerben egyértelműen dominál a gyógyítással összefüggő speciális szakmai jelleg, ami az orvosi közreműködést fokozottan igényli.

A rendszer abban az értelemben is alapvetően megváltozott, hogy a gyógyító munka gazdasági-pénzügyi folyamatainak regisztrációjához sokkal inkább szükség lett a gyógyító apparátus szakembereinek közreműködésére, mint korábban.

A két szisztéma közötti különbség tömören abban foglalható össze, hogy 1992 előtt a gazdasági irodai apparátus „tartotta el” az egészségügyi intézményeket, a mai rendszerben a feladat az orvosokra és a gyógyító személyzetre helyeződött át. A gyógyító személyzet azonban a gazdálkodással összefüggő feladatokra (pénzügyi, gazdasági, informatikai, számítástechnikai stb.) nem volt kiképezve és nehézségei voltak az amerikai és a német módszer adaptációjával is. (Nagyon sok olyan magyar sajátosság jelentkezett, amely nehezen volt beilleszthető az átvett rendszerbe.)

Az előzőekből érzékelhető, hogy a változáshoz kapcsolódott egy olyan folyamat, amely a korábbihoz képest szintén lényeges eleme az új körülményeknek. 1992-től fokozódó takarékoság indult az egészségügyben, melynek eredményeként egyre kisebb hányad jutott egészségügyi célokra a bruttó hazai termékből (GDP), miközben az ellátásra szoruló köré bővült.

Az egészségbiztosítási kiadások aránya a GDP-ből (%-ban)

A folyamatban az 1995-ös esztendő, a „Bokros-csomag” hatása különösen jól érzékelhető, bár a csökkenés mértéke – ha a korábbinál kisebb mértékben is – tovább folytatódott.

Év	%
1992	9,5
1993	9,4
1994	9,1
1995	7,9
1996	7,4
1997	6,5
1998	6,3
1999	6,1

Forrás: OEP Évkönyv

Az egészségügyi helyzetet a nagy átalakulásokkal járó nehézségek miatt tovább nehezítette, hogy a központi források visszafogásával rohamosan megnöttek az OEP kintlévőségei. Ezek nagyságára jellemző, hogy egyes években a kintlévőségek mértéke meghaladta az egészségügyre fordított pénzek összegét.

OEP kintlévőségek

Év	Milliárd Ft	A gyógyításra fordított pénzek %-ban
1992	90,6	80,8
1993	141,7	107,7
1994	189,1	110,9
1995	222,9	115,9
1996	221,4	97,8
1997	230,0	85,3
1998	251,3	83,5
1999	285,2	83,6

Forrás: OEP Évkönyv

A különböző megszorítások eredményeként az egészségügy rendelkezésre álló összeg forrásértéke reáláron számolva napjainkban sem éri el az 1994 évi szintet, 1995-ben volt a legnagyobb visszaesés (Bokros-csomag), amely reáláron mintegy 12%-os csökkenést eredményezett, majd ezt követően már további csökkenés nem következett be és ezen a szinten stabilizálódtak az összegek.

Az egészségbiztosítás által finanszírozott egészségügyi kiadások
(Milliárd Ft)

Év	Nominálértékben	Nominál-index	Fogyasztói árindex	Reál-index
1992	112,1	100,0	100,0	100,0
1993	131,6	117,4	122,5	95,8
1994	170,4	152,0	145,5	104,5
1995	192,4	171,6	186,5	92,0
1996	226,4	202,0	230,5	87,6
1997	269,7	240,6	272,7	88,2
1998	301,1	268,6	311,7	86,2
1999	341,3	304,5	332,2	91,7
2000*	360,0	326,1	365,4	87,9

* Becslés

Az egészségügyi intézményeknél az elvonás mértéke közötti figyelemre méltó eltérések tapasztalhatók. A támogatás mértékéből kiindulva a legkisebb támogatás az ún. feladatfinanszírozásnak jutott. Itt öt év alatt nominális értékben 12%-kal nőtt a támogatás, ami reáláron számítva az 1998-as évben még a felét sem éri el az 1994. évinek. Ezen belül a mentésre, betegszállításra fordított OEP finanszírozási összeg az 1998-as évben még a harmada sem volt az 1994. évinek. Az átlagosnál kevesebb jutott a háziorvosi ellátásra is. Az

ilyen címen kifizetett összeg az 1998-as évben reáláron csak háromnegyede az 1994. évinek.

A teljesítményfinanszírozott járóbeteg-szakrendelés és a szakambulancia, valamint a teljesítményfinanszírozott fekvőbeteg-ellátásra fordított egészségbiztosítási összeg reálértékben számolva nagyjából azonos mértékű juttatásban részesült. A három terület 1998. évi támogatása mintegy 11–12%-kal maradt el az 1994. évi mögött. Érdemes megemlíteni azt az eltérést, ami a teljesítményfinanszírozó járóbeteg-szakellátáson belül tapasztalható. A szakrendelésnek juttatott 1998. évi OEP összeg – ahogy az előzőekből kiderül – nagyjából a szakambulanciával és a fekvőbeteg-ellátással azonos módon alakul, a műveke kezelés viszont – amely gyakorlatilag külföldi érdekeltség – nominál áron csaknem háromszorosát kapta 1998-ban az 1994. évinek.

A fekvőbeteg-ellátáson belül az aktív részleg helyzete az átlagosnál valamivel jobb, a krónikusé viszont az átlagosnál némileg rosszabb (1998/1994. évi értékek reáláron 89, illetve 82%).

Az egészségbiztosítás finanszírozásának fél évtizedes elemzései azt mutatják, hogy a valós kifizetések és a hosszú távú stratégiai tervek nem mindenben esnek egybe. Az utóbbi években egyértelműen hangoztatott elhatározásnak mondható kórházi ágyak csökkentésére irányuló törekvések a betegek gyógyításában. Így az a törekvés, hogy az ún. „lábon gyógyítás” pénzmegtakarítást eredményez és a beteg számára kényelmesebb, mivel a kezelés otthoni környezetben történik, kevésbé tükröződik.

Egészségbiztosítási finanszírozás feladatonként

Megnevezés	1994	1998	1998 az 1994-es év %-ában	
	MillióFt		Nominál áron	Reál áron
I. Háziiorvosi ellátás	18 274	29 400	160,9	75,1
II. Feladatfinanszírozás	25 007	28 027	112,1	52,3
III. Járóbeteg-szakellátás finansz.	27 404	56 656	206,7	96,5
Ebből: Szakrendelés	17 344	32 876	189,6	88,4
Szakambulancia	4 473	9 093	190,5	88,9
Művesekezelés	2 559	7 482	294,4	136,4
IV. Fekvőbeteg-szakellátás	96 769	184 095	190,2	88,8
Ebből: Aktív ellátás	83 470	159 464	191,0	89,0
Krónikus ellátás	10 690	18 766	175,5	82,0
V. Egyéb	1 972	914	50,7	23,7
Összesen	1 609 426	299 092	176,5	82,4

Forrás: OEP Évkönyv

A pénzek elosztásának hosszú távú stratégiai elképzelésekkel ellentétes elosztási rendje azt eredményezte, hogy zömmel azoknak az egészségügyi feladatoknak az aránya csökkent, vagy éppen stagnált, amelyeknél a növelés volna kívánatos.

A háziiorvosi ellátás finanszírozására fordított összeg aránya öt év alatt csökkent, a járóbeteg-szakellátáson belül a szakrendelések aránya gyakorlatilag nem változott, a szakambulancia aránya érthetően megnőtt, ugyancsak nőtt a fekvőbeteg intézmények aránya is úgy, hogy közben a krónikus arány némileg csökkent. Ezek a tények mindenesetre nagyon elgondolkodtatóak még akkor is, ha a változások méretei nem olyan megdöbbentően nagyok. Ha ehhez még azt is figyelembe vesszük, hogy a háziiorvosok

ellátásában és a szakrendelőkben nő a betegforgalom, a kórházi ágyszám és a kórházi ápolási napok száma pedig csökken, a jelenségre elfogadható magyarázatot találni még nehezebb.

Az egészségbiztosítási finanszírozás strukturális megoszlása feladatonként %-ban

Megnevezés	1994	1998
I. Háziorvosi ellátás	10,92	9,83
II. Feladatfinanszírozás	14,76	9,37
Ebből: Anya-, gyermek- és csecsemővédelem	0,35	0,30
Ideggyógyászati gondozás	0,47	0,48
Onkológiai gondozás	0,25	0,24
Alkohológiai és drogellátás	0,17	0,16
Mentés és betegszállítás	2,89	0,96
III. Teljesítményfinanszírozás, járóbeteg-szakellátás	16,17	18,94
Ebből: Járóbeteg-szakrendelés	10,24	10,99
Szakambulancia	2,82	3,04
Művesekezelés	1,51	2,50
IV. Teljesítményfinanszírozás, fekvőbeteg-szakellátás	57,12	61,55
Ebből: Aktív	49,27	53,32
Krónikus	6,31	6,27
V. Egyéb	1,16	0,31
Összesen	100,00	100,00

2. Az egészségügyi intézmények reagálása a folyamatos pénzsűkítő intézkedésekre

A minden oldalról szorongató és romló anyagi helyzet arra készítette az egészségügyi intézményeket, hogy a forrásokcsökkenéseiket különböző módon ellensúlyozzák. Ennek egyik formája az

el nem végzett műveletek kiszámlázása, a különböző „csaló” programok (sámán program stb.) alkalmazását, a teljesítmények állandó „művi” növelését eredményezték. A teljesítmény művi növelésére tett erőfeszítések azonban csak részeredményeket hoztak. A források ugyanis nem a teljesítményekkel azonos módon növekedtek (ismeretes a felülről behatárolt elosztható végösszeg, melyet a mindenkori összteljesítmények szerint osztottak szét.)

A forráshiány miatt az egészségügyi intézményekben a feszültség egyre jobban éleződött. Az új helyzetben az egyes osztályok közötti értékesítési problémák is mind jobban előtérbe kerültek, a „ki végez magasabb szintű munkát” és „kinek a munkája hoz többet az adott intézmény számára” téma fokozatosan erősödött. A probléma rendezésére előtérbe került az egyes részlegek közötti teljesítménymérés pénzbeli kifejezése a bevételek, a kiadások és ennek különbözeteként az eredmények vizsgálata.

Az anyagi forrásokért folytatott harc eredménye elindította a központi szervek és az egészségügyi munkát végző intézmények közötti versenyfutást. A „feltupírozott” teljesítmények visszakorrigálását a felülről behatárolt pénzforrásokkal korlátozták. A teljesítmény „művi növelése” így nem érte el azt a hatást, hogy a teljesítményekkel fokozódott volna a pénzkirámlás, de ezzel sikerült az egészségügyi intézmények közötti mezőnyt „széthúzni”.

Amelyik intézményeknek sikerült mindenféle trükkel a teljesítményüket feltornáznai, azok az intézmények a közösből a kimutatott teljesítmény alapján többet tudtak kivenni, mint azok, amelyek nem csaltak (vagy mert nem tudtak csalni, mivel nem ismerték a rendszert).

Így az igazságtalanságból adódóan voltak nyertesek és vesztesek ebben a küzdelemben. (Többek között ilyen aránytalanságokból születtek azok a helyzetek, amelyeket csak ún. kórház-konzolidációval sikerült valamennyire rendezni.)

Az igazságtalanságnak természetesen más formája is megtalálható a rendszerben, amely az egyes teljesítmények mérésének tökéletlenségéből adódik. A különböző külföldi példák adaptációja (HBCS rendszer stb.) során folyamatosan derülnek ki olyan hibák, amelyek korrekciója központilag szükségessé vált (lásd HBCS többszöri korrekcióját, amely mutatja, hogy az irányító szervek felismerték a teljesítmények állandó „karbantartását”, amelyet a technikai eszközök folyamatos tökéletesedése és a bővülő és fejlődő gyógyszergyártás egyaránt indokoltak, de figyelembe lehet venni azokat az eredményeket is, amelyek az egészségügyi intézmények működése során akár a betegkövetésben, vagy ennek javításában az egész nyilvántartási rendszer átalakításában, folyamatos korrigálásával elérni tudtak (párhuzamosságok kiszűrése, ágykihasználás javítása, ápolási idő csökkentése stb.)

A forráselosztás körül folyó harcban egyre élesebben vetődik fel az intézményeken belüli igazságos elosztás követelményei. Mindinkább előtérbe került az egyéni teljesítmények, illetve az egyes osztályok, részlegek, csoportok teljesítményének mérése, gazdaságossága. Ez jelenleg a bevételek és a kiadások összevetésében nyilvánul meg. Ennek a logikának a folytatása váltotta ki az a körüli vitát, hogy melyik részleget érdemes fejleszteni, vagy privatizálni, azaz a „miből lehet jobban megélni” kérdés komoly mérlegelése.

Az intézményen belül a teljesítményeknek a minősítése, a tartalékok feltárása kiemelte a kontrolling, a minőségbiztosítás és az osztályok eredményekben való gondolkodásának koncepcióját. A „ki ér többet” elv megvalósításának azonban nem teremtődtek meg a pénzügyi elosztási rendszerbeli feltételei és az egészségügyi teljesítményt kifejező mutatók pontosságában is jelentős különbségek vannak.

A szakmán belül a fekvőbeteg részlegnek magasabb rendű teljesítményt nyújtó elfogadása a járóbeteg-gyógyítással (szakrendelés, háziorvosi ellátás) szemben elég egyértelmű. Jól mutatja ezt az a tény, hogy ahol a kórház mellett szakrendelés is működik, ott a szakrendelésen a magasabb beosztású kórházi orvos (pl. osztályvezető főorvos) csak ritkán vesz részt.

Már önmagában az a tény is alapvető különbséget eredményez, hogy a fekvőbeteg teljesítmény HBCS, a járóbeteg-ellátás teljesítménye a német pontrendszer alapján történik, és a két rendszer között nincs meg az „átjárás”.

Az egészségüggyel összefüggő problémák széles körű kitekintését azért tartjuk célravezetőnek megismerni, mert ezek szinte mindegyike hatással van egy adott egészségügyi intézményben felmerült konkrét kérdés kezelésében, és megoldásában nem lehet eltekinteni a környezeti befolyástól. Különösen indokoltnak tartjuk olyan körülmények között, amikor az intézmény jelentős átalakulás előtt áll, esetleg privatizációs folyamatokat kívánnak beindítani az intézményen belül.

Figyelembe kell venni továbbá azokat a körülményeket is, amelyek korábban nem működtek a rendszerben és még ma sincs több olyan fontos tényezőről információnk, amelyek megoldásra várnak. Például visszatérő problémája a kormánynak, hogy a jelenlegi rendszer nem tudja megmondani, hogy az egészségügyben melyik művelet mibe kerül. Egy adott betegség mennyi idő alatt gyógyítható, és mekkora a ráfordításigénye, továbbá a különböző gyógyítási folyamatokon belül az egyes fázisok mennyiben terhelhetők és mennyiben felelősek a folyamatért. Nem véletlen, hogy a gyógyítást finanszírozó cég (OEP) folyósításában is számtalan a bizonytalanság. Ennyi probléma mellett az operatív döntésekkel igen óvatosan kell bánni, nem lehet olyan körülményt vállalni, hogy előre nem látott, vagy pontatlan számítások, információ hiánya miatt egy egészségügyi intézmény csődbe kerüljön. Ezen a területen a működésképtelenséget nem lehet úgy megítélni, mint a nemzetgazdaság más területén, ahol a gazdasági okokból csőd esetén a tevékenység megszűnése is bekövetkezhet. Az egészségügyi intézmény megszűnése, vagy működtetésének zavara emberéleteket követelhet. Ugyancsak komoly veszély forrása lehet egy sikertelen átalakítási kísérlet, amely a gyógyító munkában zavart, kiesést, és a lakosság számára sok kellemetlenséget, a tulajdonos önkormányzatnak pedig jelentős anyagi veszteséget okoz.

A mai egészségügyi gyakorlatban a bemutatott átalakítási, fejlesztési folyamatok és azok pénzügyi megoldásai – mint látható – több területen összehangolatlanok. Az ebből adódó problémák káros hatásai gyakran érzékelhetők a gyógyító munkában is. A gazdasági hatékonyságot és a közhangulatot pedig minden esetben negatívan érintik. A szervezettség javítása, a különböző stra-

tégiai törekvések összehangolása e téren nagyon nagy eredményjavulást ígér.

3. Érdekeltség – hatékonyság

Egy ország életében a lakosság egészségügyi állapota, mint a közjavak része, komoly értéket képvisel még akkor is, ha az egészség, mint egyedülálló, mással nem helyettesíthető gazdaságilag nem számszerűsíthető. Az egészség fenntartása és javítása azonban közismerten pénzbe kerül, ilyen értelemben, mint költségtenyező, a nemzetgazdasági értékfolyamatoknak fontos alkotóelemét képezi.

Napjainkban, amikor az egészségügyi ellátás egyre inkább a piac szabályainak megfelelően viselkedik (mint speciális szolgáltatás iránti igény jelenik meg) és kielégítésére üzleti vállalkozások alakulnak, a folyamatok egyre mélyebb gazdasági, társadalmi összefüggéseinek megismerésére van szükség, egyre jobban indokolt mérni azoknak a részfolyamatoknak a hatásait, amelyek előnyösen, vagy hátrányosan befolyásolják a végeredmény alakulását.

Az egészségügyi piacgazdaság sokrétű és számos konfliktussal terhelt terület, melynek minden összefüggése még nem is teljesen feltárt. Azt is figyelembe kell venni, hogy az egészségügyi piacon az ellátás iránti keresletnek nem meghatározó eleme a beteg fizetőképessége, tehát nem szabályos piacról van szó. Viszont, ha rossz a lakosság egészségi állapota, sok pénz hatástalanul, vagy rossz hatásfokkal megy veszendőbe és ez akadálya a gazdasági fejlődésnek. David Corten szerint az egészséges ember okos gondolata, a gazdasági fejlődésnek egyetlen olyan forrása, amely

kimeríthetetlen (szemben minden természeti kincssel) és korlátlanul bővíthető. Ezért részelemeinek minél mélyebb vizsgálata és kedvező alakulásuk befolyásolása a legszélesebb nemzeti stratégia meghatározó elemévé kell, hogy váljon. Az ilyen értelmű elismertség körülményeinkre azonban még nem egyértelműen jellemzőek, mint ahogyan az sem mondható, hogy sok irányú összefüggései minden vonatkozásban feltártak lennének.

Az egészségügy világméretű válságának, anyagi igényességeinek növekedése arra utal, hogy a növekvő igény anyagilag nem követhető. Ha ez az út nem járható, akkor legalább a legolcsóbb megoldást, a romlás megelőzését, illetve a bajok időbeni felderítését, illetve a baj felismerése esetén a gyors beavatkozást, a sürgősségi megoldásokat alkalmazzuk. Az is az eredményességet javítja, ha a sok anyagi ráfordítással meggyógyított pácienseket mielőbb rehabilitáljuk és visszaadjuk a produktív élet számára.

A megoldás a gyógyítás (orvosi, ápolási, gyógyszerelési) mechanizmusát és azokkal összefüggő anyagi, gazdasági előnyök maximalizálását, az egészségügyi folyamatok költségeinek minimalizálása mellett kell elősegíteni. Ahhoz, hogy ilyen kezdeményezés működhessen, széleskörű egészségnevelésre, a magyar lakosság általános felvilágosítására van szükség, mely oktatási, média és más köznevelési társadalmi funkciók átalakítását, módosítását igényli. Ezek végeredménye az életminőség javulása.

Hogy mindezen tényező harmonikusan működjön, nélkülözhetetlen egy olyan érdekeltségi rendszer megteremtése, amely képes egyensúlyban tartani a sokszor egymással ellentétes hatásokat. Ez az, ami nagyon hiányzik jelen körülményeink között.

Az érdekeltségi hatásvizsgálatok során elsősorban azt kell figyelembe venni, hogy az egyes intézmények érdekei milyen irányban és milyen mértékben deformálják a meghatározó tényezőket és külön azt, hogy az intézmények dolgozóinak az érdeke ezt mennyiben támasztja alá, vagy ettől milyen mértékben tér el.

Az első nagy probléma, ami a fenti témák kapcsán felvetődik, hogy ma már az egészségügyi intézmények mindegyikében az egészségpénztárak az elvégzett teljesítmények alapján fizetnek, miközben dolgozóik fix fizetést kapnak. Alig kimutatható, hogy a mai érdekelttség az orvost, vagy az ápolót hogyan befolyásolja a teljesítmények fokozására, a hatékonyság növelésére, a költségek csökkentésére. Látható tehát, hogy már az intézmény egészének és az intézmények dolgozóinak érdeke sem összehangolt, sőt inkább ellentétes. Az intézmény ugyanis abban érdekelt, hogy minél több teljesítményt (súlyszámot, vagy teljesítménypontot) érjen el, az egészségügyi dolgozónak viszont az az érdeke, hogy fix fizetéséért minél kevesebbet kelljen dolgoznia.

Lehet itt beszélni természetesen a hivatástudatról, az egészségügyiek eskütételéről, amit nem szabad szó nélkül félresöpörni. Azzal azonban tisztában kell lenni, hogy ezek rövidtávú kategóriák, amivel lehet ugyan mérsékelni az anyagiak hiányából keletkezett problémákat, de tartósan megoldani nem. (Lásd a pályát tömegesen elhagyó ápolók eseteit és a fiatal orvosok gyógyszerügnökké válását.)

Józan ésszel nem is lehet elvárni egy egészségügyi dolgozótól, hogy tartósan olyan alacsony anyagi szolgáltatásért végezze munkáját – zömmel három műszakban és folyamatos üzemmód-

ban, amelyben akár ünnep, akár egyéb szabadnap nem biztosított fix pihenőnap –, melynél a minden képzettség nélkül is többet fizetnek máshol. Megállapításomat a következő táblázat egyértelműen bizonyítja.

**A teljes munkaidőben foglalkoztatottak munkajövedelme 2000
január - március**

Megnevezés	Ft/fő	A nemzetgazdasági átlag %-ában
1. Textil, textiláru, bőrtermék, lábbeli gyártás	52 883	64,4
2. Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	53 178	63,6
3. Mezőgazdaság, erdőgazdaság, halászat	54 278	64,9
4. Építőipar	57 986	69,3
5. Egészségügyi-szociális ellátás	63 357	75,6
6. Kereskedelem, javítás	75 845	40,7
7. Fafeldolgozás, papírgyártás, kiadói, nyomdai tev.	76 042	90,9
8. Oktatás	77 984	93,2
9. Élelmiszer, ital dohánytermék gyártása	79 622	95,2
10. Fémalapanyag, fémfeldolgozó termékek gyártása	83 466	99,8
11. Szállítás, raktározás, posta, távközlés	94 519	113,0
12. Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás	94 618	113,1
13. Gépipar	95 776	114,5
14. Közigazgatás, védelem, társadalombiztosítás	101 158	121,0
15. Bányászat	102 937	123,1
16. Vegyipar	118 714	141,9
17. Pénzügyi tevékenység	186 019	222,4
Nemzetgazdaság összesen	83 634	100,0

A bemutatott példák minden gyógyító fázis gyakorlatában nagyon jól lemérhető, de radikális megváltoztatására a többszöri ígérek ellenére reális lehetőség sem mutatkozik.

További néhány olyan érdekeltségi hatás, amely az egészségügyi intézmények munkájában nem az optimumot produkálja, akár a pénzek elköltésének hatékonyságát, akár a beteg közérzetét és gyógyulását vesszük figyelembe.

Közismert a múltrendszer kórház centrikus beteggyógyítása, amely szükségszerűen kórházaink túlméretezettségét eredményezte. A kórházban való gyógyítás pedig a legdrágább megoldás. Az 1999. évi adatok szerint egy osztályos ápolási esetre jutó összeg 78 500 Ft, amely az aktív ellátás esetén 81 900 és egy osztályos ápolási napra jutó összeg pedig 8 500 Ft, ebből a krónikus 3 800, az aktív ellátás kereken 10 000 Ft. (OEP adat)

Jelenleg a kórházak a kapacitás maximális kihasználásában minél több beteg elhelyezésében érdekeltek és ezért hajlandóak a már beutaló orvosokkal is valamilyen szövetséget kötni. A beutaló orvosoknak pedig nincs érdeke ellen a betegtől való megszabadulás, hiszen akkor sem kapnak többet munkájukért, ha egy beteget minden nap kezelnek, megvizsgálják, vagy csak kétévenként egyszer találkoznak a beteggel. (Újabban történtek olyan intézkedések, hogy a házi orvosoknak legalább évente egyszer szükséges találkozni a beteggel, ennek a végrehajtási gyakorlata azonban még nincs egészen megoldva.)

Az érdekeltség torz formájának eredménye, hogy jelenleg kb. dupla annyi beteg van kórházainkban, mint amennyi indokolt len-

ne. Ezen belül 15–25% a szociális beteg és további 25–30% az, aki „lábon” gyógyítható lenne, ha egy normális érdekeltségi rendszer működne. (GYOGYINFOK felmérés)

De miért nem működik hatékonyan a rendszer? Mert a mechanizmus nem úgy épült ki, hogy a piacgazdaságba illő módon hatékonyan működni tudjon. A mai betegellátás a kommunista rendszerből maradt ránk. Ennek lényege, hogy minden központi kézben legyen, az orvosi garnitúrának pedig a nyomorba tartása volt a cél. (A mindkét megállapításnak politikai indíttatására most nem kívánok kitérni. Csak utalásszerűen néhány szempont: mindenkiről, minden információ kézben tartás, az egészségügyi területen így volt legkönnyebben megvalósítható. Vagy a nyomorban tartott és a magánpraxisban megakadályozott orvossal így lehetett legkönnyebben elbánni.) Ez a deformált szemlélet megszülte a paraszolvenciát, ami valamelyest korrigálta az orvosi társadalom egy részének a kieső pénzét, amit nem az orvosok, hanem a piac korrekciója hozott létre.

A felsorolást lehetne folytatni a műszerek beszerzésének mai gyakorlatával, mely oda vezetett, hogy az alapvető gépekből annyiféle típus van forgalomban, amit a leggazdagabb országok sem engedhetnének meg maguknak.

A sokféle típus sokféle szervizt és nagymértékű pazarlást eredményez. Itt is érdemes a mögöttes meghúzó érdekeltséget megvizsgálni. A nagy értékű eszközök beszerzésében döntő dolgozók akkora kísértésnek vannak kitéve (a szánalmasan alacsony fizetésük mellett), hogy kivételnek számít, aki a felkínált előnyök-

ből nem fogad el semmit (ami esetenként több havi, vagy évi jövedelmét is meghaladja).

A legújabb és legfeltűnőbb „gyanút” napjainkban a kórházi informatikai, mikroelektronikai rendszerek telepítései támasztanak e téren. Ma már a műszaki ismeretekben való jártassággal kevés helyen lehet megmagyarázni egyes kirívó jelenségeket. Sokkal inkább az egyéni érdekeltségnek a kórházi előnyöknél erősebb jellege a meghatározó.

A kórházak helyzetét tükröző példákhoz további adalék a kórházak gép- és műszerállományának technikai állapota. Mint ismeretes, a mai kórházi gyakorlatban alkalmazott technikának az elavulási ideje 5–6 év, az egészen modernké kb. 3 év. Kórházaink gép- és műszerállományának és hagyományos röntgen felszereléseinek minden kórházi kategóriában több mint fele öt évnél idősebb, ezen belül legrosszabb a helyzet az egyetemi klinikákon, ahol a gép- és műszerállomány egyharmada 10 évnél is idősebb.

A kórházgazdálkodásban rejlő lehetőségek körül nagyon sok tartalékot tártak fel a több kórházban végzett átvilágításaim. A kórházak zöménél a létszámnak mintegy a fele nem a gyógyító apparátusban dolgozik. E területen kivétel nélkül túlméretezett létszám tapasztalható.

A kórházak mai állapotának megismeréséhez további információ: munkaerőtesztek igazolják, hogy a kórházakban a vezető orvosoknak (osztályvezető főorvos) és a szakorvosoknak a gyógyító munkában eltöltött ideje még a felét sem éri el a hivatalos munkaidőnek.

A felsorolt példák csak egy részét képezik azoknak az érdekeltségi problémáknak, amelyek megoldásra várnak. A közös és a magánérdek összehangolása tehát igen sok teendőt kíván, mint ahogyan az is, hogy a jól és szorgalmasan dolgozó orvos, vagy kórház nagyobb jövedelemhez jusson, mint az, amelyik rosszul dolgozik. Ennek feltétele az egyéni és a közösségi teljesítmények megközelítően objektív mérése és a javadalmaknak e szerinti elosztása. Ennek megoldása a jó informatikai rendszer megteremtése, amely nem egészségügyi feladat, hanem a műszaki, a közgazdasági és a társ szakmák feladata.

1. Dr. Víz E. Szilveszter, egyetemi tanár, a MTA alelnöke által szervezett Életminőség javítására irányuló kutatások
2. OEP Statisztikai Évkönyvek 1997–1999.
3. Egészségügyi és Szociális Statisztikai Évkönyvek 1996–1998 K.S.H.
4. Statisztikai Évkönyvek K.S.H.
5. Dr. Nagy Júlia, a GYOGYINFOK főigazgató-helyettesének különböző tanulmányai

Karner Tamásné

Magyarország lakosságának egészségi állapota az externáliák tükrében

1. Általános adatok

Mindannyiunknak van egy álma: egészségesen, testi és szellemi erőnk teljében minél hosszabb, sikeres életet éljünk le szeretteink, barátaink körében. Legyünk megbecsültek, érezzük, hogy szükség van ránk és munkánk, családi életünk, kapcsolataink teremjenek hasznos gyümölcsöket.

Magyarország lakosságának egészségi állapota több mint három évtizede folyamatosan romlik. 1999-ben a születéskor várható átlagos élettartam férfiak esetében 66,37 év, nőknél 75,24 év volt, messze elmaradva az Európai Unió átlagától (1997-ben: férfiak 74,84 év, nők 81,24 év), de alacsonyabb a környező középkelet-európai országok idevonatkozó adatainál is. Különösen magas – világviszonylatban is – a középkorú férfilakosság halandósága. Bár az utóbbi években enyhe javulás jelei mutatkoznak, abban egyöntetű a vélemény, hogy az egész társadalmat érintő, összehangolt beavatkozás nélkül ez a nagyon lassan javuló trend nem vezet érdemi áttöréshez.

A 65 évnél fiatalabb korban bekövetkezett (ún. korai) halálozásban (hasonlóan az összhálalozáshoz) a halálokok között vezetnek a keringési rendszer betegségei, közülük is a szívkoszorúér-betegségek (jórészt szívinfarktus) és az agyérbetegségek (agyvér-

zés és egyéb agyi katasztrófák), döntően magas vérnyomásos eredettel. A magyar lakosság körében a szívkoszorúér-betegségek miatti korai halálozás mintegy háromszorosa, az agyérbetegségek miatti halálozás pedig közel négyszerese az EU-átlagnak. A rosszindulatú daganatok okozta korai halálozás is messze meghaladja az EU-átlagot hazánkban (1,8-szerese annak). A férfiak daganatos halálozásában a leggyakoribb a tüdőrák, a nők esetében pedig az emlőrák és a méhnyakrák. Különösen kiugró az EU-átlaggal szemben a férfiak tüdőrák és a nők méhnyakrák halálozása hazánkban: a tüdőrák halálozás 2,5-szer, a méhnyakrák okozta korai halálozás pedig 3,5-szer magasabb az EU-átlagnál. Ugyanakkor mindkét nemben emelkedik a vastagbél és a végbél rosszindulatú daganatai okozta korai halálozás. Különleges gondot jelent, hogy az elmúlt 30 évben 7-8-szorosára emelkedett a – jórészt alkoholos eredetű – krónikus májbetegségek és májzsugor okozta korai halálozás és az 1990-es évek közepére mintegy hétszerese (7-szerese!) volt az EU-átlagnak is. Az erőszakos halálozást a felére kellene csökkenteni hazánkban ahhoz, hogy megfeleljen az EU-átlagnak, az erőszakos okokon belül az öngyilkosságok miatti korai halálozás is – bár folyamatosan csökkent az utóbbi évtizedben – még ma is több mint kétszerese az EU népesség körében észlelhető átlagos szintnek.

Az okok hátterében éppúgy jelen van meghatározóan az egészségtelen életmód, a hiányos egészségkultúra és a környezet-szennyezés, mint az ország gazdasági fejlettségének, teljesítőképességének hiányosságai, a társadalmon belüli egyenlőtlenségek, valamint az egészségügyi ellátás kifogásolható színvonala. Nagyon sokan és sokat dohányoznak, egészségtelenül táplálkoznak,

keveset mozognak, mértéktelenül fogyasztanak alkoholt, önpusztító életmódot folytatnak, nem törődnek egészségükkel, nem veszik igénybe a szűrővizsgálatokat, de az egészségügyi ellátás más formáit sem. Az életmód lehetőségeit eleve differenciálják a társadalmi egyenlőtlenségek – a legszegényebb és a leggazdagabb rétegek egymástól való távolságának mértéke –, elsősorban az iskolázottság, a foglalkozás és a jövedelmi viszonyokon keresztül. A társadalom egyes leszakadt csoportjai, a rendszerváltás vesztesei között halmozottan fordulnak elő egészségi problémák. Fellazultak a tradicionális kapcsolatok és megszakadtak az évszázados, generációs kötődések. A falun élők betegebbek, mint a városi lakosok.

Az egészségügy – és általában a humánszféra – a rendszerváltás idején nem volt felkészülve arra, hogy a piacgazdaság követelményeinek megfelelően a közigazgatási szabályzókat befogadja és olyan fejlődési pályára álljon, mint a természetes termelési tevékenységet folytató vállalatok – ahol elsősorban a privatizáció elindításával – látványos hatékonysági növekedési eredmények születtek.

2. A gazdálkodási rendszerváltás az egészségügy területén

Az egészségügy területén csak 1992 második felében kezdődött el a gazdasági rendszerváltás; igen óvatos és kis lépések formájában, alapvetően nyugati tapasztalatok adaptációjával.

Az átalakulás, a teljesítmények definiálásával és a mérési módszerek kialakításával, valamint az egységes díjazás alapjainak

lerakásával kezdődött. Illúzió lett volna azt hinni, hogy egy ilyen nagyhorderejű átalakulás rövid idő alatt zökkenőmentesen lebonyolódik, különösen akkor, amikor erre vonatkozóan semmilyen nemzeti hagyományokkal nem rendelkezünk és a „közös nevezőre” hozandó intézmények adottságukat tekintve igen széles skálán szóródtak.

Az új rendszerre való átállást csak fokozatosan és a felszínre kerülő problémák lépésről-lépésre való bevezetésével, korrekciójával lehetett elindítani, törekedve a szintkülönbségek közelítésére. (Lásd pl. a HBCS különböző verzióinak módosítását.)

3. Újabb mérföldkő az egészségügyi politikában

A közgazdasági és társadalmi összefüggések mélyebb megismerése időközben felszínre hozott több olyan korábban ismeretlen problémát, amelyek az addigi gyakorlatban – ismeretek hiányában – fel sem merültek. Pl.:

mi mibe kerül;

hogyan lehet a felmerülő költségeket lefaragni és a bevételeket növelni;

melyek azok a területek, vagy gyógyítási módok, amelyek „pénzt hoznak” és melyek azok, amelyek „ráfizetésesek”?

A felsorolt problémák, továbbá a külföldi gyakorlat és a már kezdeti tapasztalatok mélyebb megismerése egyre élesebben vetették fel a hazai gyógyítási gyakorlat revízióját, módosításának szükségességét.

A nagy aránytalanságok megszüntetésére elindult egy pénzügyi kiegyenlítés, amivel egy elfogadható mederbe kívánták te-

relni az egészségügy működését. A kezdeményezés azonban nem hozta meg a várt sikert, inkább egyre több kudarcot és problémát hozott felszínre. Több szakértő véleménye szerint az alapbaj abban keresendő, hogy a teljesítményrendszerben dolgozó egészségügy működését, a teljesítmény növelésében teljesen érdektelen (vagy inkább ellenérdekelt) dolgozókkal hajtattják végre, akik fix fizetést kapnak.

Az egészségügy anyagi nehézségeibe nem kis mértékben az is belejátszik, hogy egészen az utóbbi időkig a gyógyító munka és az ezt átfogó stratégia és finanszírozás nem azonos irányítási koncepció szerint működött. Pl. a gyógyításban azt a törekvést, hogy a betegek közül minél többet otthonukban gyógyítsanak meg, a finanszírozás nem támasztotta alá, a koncepció meghirdetése ellenére az alapellátás és a szakellátás aránya az összes egészségügyi részesedésből csökkent.

Az egészségügy napi gondjai mellett a mélyebb elemzések az egészségügyi állapotot meghatározó tényezőket egyre inkább előtérbe állítják

A közgazdasági és társadalmi tényezők hatásainak mélyebb megismerése egyre több olyan összefüggésre hívják fel a figyelmet, amelyek megoldását nem elsősorban az egészségügyben kell keresni. A javítás határfoka megtöbbszörözhető, ha a bajt előidéző okok kivédésére, vagy csökkentésére koncentrálnak.

Az a felismerés, hogy a megelőzésre fordított eszközök többszörös hatékonyságot eredményeznek, mint ugyanazon összeg a

gyógyításban, ma már egyre határozottabban érvényesül az egészségügyi politikában. A WHO kimutatása szerint az *egészségi állapotot befolyásoló és meghatározó tényezők* közül

az egészségügyi ellátásnak mindössze 11% a súlya.

A legnagyobb befolyást ebben

az életmód hatása jelenti, mely 43%-ot,

a környezeti ártalom 27%-ot

és a genetikai ártalom 19%-ot képviselnek.

Az egészségi állapotot tehát a felsorolt tényezők közül legkevésbé az egészségügyi ellátás határozza meg, mivel annak súlya mindössze 11%, a rajta kívülieké ennek a nyolcszorosa. Ez azt jelenti, ha az egészségügyi politika csak az egészségügyi intézményekre korlátozódik, akkor csak mintegy követő gyakorlatot alkalmaz, és erőfeszítéseinek ez esetben a többszörösét azok a hatások módosítják, amelyek az egészségügyön kívül keletkeznek.

Az ország egészségi állapotának javítására irányuló kezdeményezéseit alapvetően két ágon kell elindítani. Az egyik az egészségi állapotot meghatározó olyan körülmények, amelyek az egészségügyi tárca körét meghaladja, a másik pedig konkrétan a tárca hatáskörébe tartozó intézkedések

Az élet és annak elválaszthatatlan része az *életminőség*, az ember legalapvetőbb személyiségi joga. Az életminőség igen sok összetevő eredőjeként alakul, melyben a testi és a lelki egészség színvonalának és a közvetlen környezeti hatásoknak meghatározó szerepük van.

Az utóbbi időben a magyar lakosság egészségi állapotával, életminőség alakulásával kapcsolatban a szakemberek riasztó tényeket jeleznek (mortalitás, morbiditás, szociális, kulturális változások stb.). Az életminőséget meghatározó egyik legfontosabb összetevő a lakosság egészségi állapota, az egészségi állapotot befolyásoló tényezők és ennek várható alakulása.

Az egészségi állapot néhány mutatóval jól mérhető, de az *egészség minőségi változásai és az azokat befolyásoló tényezők mérése* igen bonyolult és nem is teljesen feltárt terület.

Napjainkban, amikor az egészségügyi ellátás egyre inkább a piac szabályainak megfelelően viselkedik és kielégítésére üzleti vállalkozások alakulnak, szükség van a folyamatok mélyebb gazdasági, társadalmi összefüggéseinek megismerésére és egyre jobban indokolt mérni azoknak a részfolyamatoknak a hatásait, amelyek előnyösen, vagy hátrányosan befolyásolják az életminőség alakulását.

A lakosság egészségi állapotának javítására történtek kezdeményezések. A legutóbb készült, népegészségügyi célprogram kormányhatározat formájában került kihirdetésre (1030/1994. Korm. hat.), megvalósítása azonban elmaradt.

Az új program céljai, feladatai és alprogramjai *A modern egészségfejlesztési/népegészségügyi programok* ma az alábbi alapelvekre épülnek:

Az egyén egészségét döntően környezete/életmódja határozza meg.

Az egészségi állapot meghatározói tényezői között komplex kapcsolatrendszer áll fenn, melyben a meghatározó tényezők többnyire nem betegség specifikusak, azaz több megbetegedés kialakulására is hatással bírnak.

Az egyén életmódját (mely egészségi állapotát döntő mértékben meghatározza) hatékonyan közvetlen környezete (családi, munkahelyi, szabadidős, stb.) képes befolyásolni, mivel az egyén természetes igénye a közösségbe tartozás és a közösség elvárásainak való megfelelés.

A lakosság egészségének fejlesztése összetársadalmi összefogást, interszektoriális együttműködést és felelősségvállalást igényel, valamint partnerséget a társadalmi élet szereplői (az állam, az önkormányzatok és a helyi közösségek) között.

4. Általánosságban

Az egyes egészségfejlesztési intervenciók tervezése kapcsán azoknak van létjogosultsága, melyek hatásosságára bizonyítékok állnak rendelkezésre.

Az egészségfejlesztésre fordítható keret korlátozott volta elengedhetlenné teszi az intervenciók tervezése szintjén a költséghatékonysági elemzések adatainak figyelembevételét.

Azonban feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy a nemzetközi szakirodalomban hatékonyak talált intervenciók hazai alkalmazásakor a hazai viszonyokat kell alapul venni. Bár hazai költség-hatékonysági vizsgálatok nem állnak rendelkezésünkre, mégis meg kell kezdeni a népegészségügyi helyzetet javító programot. A programnak párhuzamosan kell folynia a hatékonysági és költség-hatékonysági vizsgálati háttér kialakításával.

Az Egészséges Nemzetért Népegészségügyi Program épít a korábbi átfogó népegészségügyi stratégiákra, egy-egy terület nemzeti programjaira, stratégiáira (Nemzeti Rákkontroll Program, Nemzeti Környezet-egészségügyi Program, Nemzeti Stratégia a kábítószer probléma visszaszorítására, Technológiai Előreteljesítési Program stb.) és azok eredményeire. A program illeszkedik az Egészségügyi Világszervezet Health21 politikájához és olyan cselekvési terveket tartalmaz, melyek teljesítése elengedhetetlen Európai Unió csatlakozásunkhoz.

A dokumentum célja a már futó programok egységbe foglalása, a kereteik között folyó tevékenységek összehangolása, a népegészségügyi szempontból kiemelkedő programrészek kiemelése, a tárcaközi programokban az egészségügy feladatainak meghatározása, pontosítása. További cél a társtárcaikkal, kormányzati és civil szervezetekkel való szorosabb együttműködés lehetőségeinek felkutatása, az egyes szereplők feladatainak meghatározása, hiszen az egészséges életmód feltételeinek megteremtése, a betegségek megelőzése össznemzeti feladat. A program öt nemzeti célt tűz ki a 2010-ig tartó periódusra:

I. Az öt nemzeti cél 2010-ig

- 1.) El kell érni, hogy a lakosság meghatározó többsége számára az egyik legfőbb emberi érték az egészség legyen s az egészségmegőrzéséért kész is legyen tenni, a döntéshozók mind a jogalkotásban, mind a költségvetésben kitüntetett jelentőséget tulajdonítsanak a lakosság egészsége javításának.

- 2.) A felnövekvő generáció számára biztosítani kell az egészséges fejlődés feltételeit a fogantatástól a felnőttkorig.
- 3.) Az egészségben eltöltött életévek számát mind férfiaknál, mind pedig nőknél ki kell kiterjeszteni.
- 4.) A születéskor várható átlagos élettartamot férfiaknál legalább 70, nőknél legalább 78 esztendőre kell meghosszabbítani.
- 5.) A társadalmi egyenlőtlenségeket, a születéskor várható élettartamban mutatkozó különbségeket csökkenteni kell.

II. Tíz kiemelt nemzeti feladat

- 1.) Az egészséges életre nevelés, az oktatás és tudatformálás erősítése.
- 2.) A célzott lakossági szűrővizsgálatok bevezetésével a nagy népegészségügyi jelentőségű betegségek korai felismerése.
- 3.) Az egészséges táplálkozás széleskörű elterjesztése.
- 4.) Az egészséges élethez szükséges mozgáskultúra fejlesztése.
- 5.) A káros szenvedélyek (túlzott szeszes ital fogyasztás, dohányzás, drog fogyasztás) elleni küzdelem.
- 6.) Az egészséges élethez való egyenlő esély megteremtése és megtartása.
- 7.) A járványügyi biztonság erősítése.

- 8.) Az élelmiszerbiztonság feltételeinek javítása – felkészülés az új kihívásokra.
- 9.) Az egészséget támogató környezet kialakítása, a külső okok miatti halálozás visszaszorítása.
- 10.) Az egészségügyi ellátórendszer népegészségügyi szempontokat is figyelembe vevő fejlesztése.

Az öt nemzeti cél csak akkor teljesülhet, ha felvesszük a küzdelmet azok ellen a kóros állapotok és betegségek ellen, amelyek leginkább veszélyeztetik a fiatal generációk jóllétét és a legtöbb ember életminőségét rontják, a legtöbb halálesetet okozzák. A tíz kiemelt nemzeti feladat végrehajtásával elérhető a lakosság egészségi állapotának javulása, hiszen a feladatok mindegyike az egészséget befolyásoló különböző tényezőkre irányul, így a *pozitív hatások erősítése, a negatív tényezők csökkentése, kiküszöbölése* a megbetegedési és halálozási mutatók javulását eredményezi.

5. Összefoglalás a Nemzeti Környezetegészségügyi Akcióprogram keretében végzett munkákról 1997-1999

A Nemzeti Környezet-egészségügyi Akcióprogram (NEKAP) az 1994-ben megtartott 2. Miniszteriális Konferencia (Helsinki, 1994) ajánlása alapján, az Országos Népegészségügyi Bizottság (ONB) Környezetegészségügyi Szakmai Bizottsága (titkár dr. Pintér Alán) égisze alatt készült. Kidolgozásában elsősorban az egészségügyi és környezetvédelmi tárca munkatársai játszottak vezető szerepet, az

egyres témákat különböző tárcák szakembereiből álló munkacsoportok együttműködésével alakították ki. A Nemzeti Környezetvédelmi Program (NKP) keretében, de önálló programként fogadta el a kormány 1996-ban és a hagyta jóvá a parlament 1997-ben.

5.1. A NEKAP célja

- A lakosság egészségi állapotának javítása, az egészséget támogató környezet kialakításának elősegítése.
- A legfontosabb környezetegészségügyi problémák áttekintése, rangsorolása és a megoldási lehetőségek országos, regionális és lokális szinteken történő áttekintése.
- Az egészség megőrzését biztosító környezet kialakítása érdekében konkrét akciók, finanszírozható projektumok kidolgozása.
- A program tervezésében, majd kivitelezésében az egészségügyi és a környezetvédelmi tárcák szoros együttműködésének fejlesztése, más tárcák aktív részvételének biztosítása.
- Helyi környezetegészségügyi kezdeményezések felkarolása és támogatása.
- Az egészséges életmód és életkörülmények kialakítására irányuló tevékenységek támogatása.
- Nemzetközi együttműködések fejlesztése.

A program végrehajtásához stratégiai szempontok:

- A környezet és az egészségi állapot közötti összefüggések szisztematikus vizsgálata.
- A legfontosabb környezetegészségügyi problémák rangsorolása.

- Az egészségi állapot és a környezet kölcsönhatását alátámasztó adatok, adatbázisok kialakítása és értékelése, a szükséges informatikai háttér biztosítása.
- Javaslatok kidolgozása a megoldásokra, illetve a megoldásokban való részvétel.
- A környezetegészségügy területén a hatékonyabb oktatás, nevelés megszervezése, a tudatformálás és tájékoztatás segítése.
- A meglévő és kialakítandó programok harmonizálása, pl. különböző kormányprogramok, a Nemzeti Környezetvédelmi Program, a Fenntartható Fejlődés Bizottság Programja stb.
- A társadalom támogatásának megszerzése, széleskörű kormányzati és nem kormányzati összefogás megteremtése.
- A környezeti ártalmak és egészségkárosodások megelőzését szolgáló, az állampolgárok önálló döntését segítő környezetegészségügyi információk átadása, publikálása.

A tevékenységek egy része a már korábban megkezdett vizsgálatokra épült, kapcsolódott a Nemzeti Környezetvédelmi Program feladataihoz, részben olyan feladatokat kívánt megoldani, amelyekre korábban nem volt lehetőség.

Az egyes, fontosabb témák keretében végzett eredmények röviden az alábbiak:

5.2. Levegőminőség

5.2.1. A kültéri levegőminőség mérésének új megközelítése

Tatabánya térségében a kibocsátások értékelésével, a területi szennyezések mérésének komplex módszereivel s terjedési mo-

dellek alkalmazásával értékelték a levegő minőségét. Bevezették a passzív monitorok alkalmazását, elsősorban a benzol/toluol és xilol mérésére. Kidolgozták azt a módszert, amely a kibocsátások ismeretére, a szennyezések terjedésére és a validált előrejelzésre támaszkodva pontosabb becslésre ad lehetőséget és alkalmas lehet más városokban történő felhasználásra is. A mérési rendszer megfelel az Európai Unióban elvárt méréseknek és számításoknak. Jelenleg Budapest fővárosban folyik hasonló modell vizsgálat, amelyben a Országos Környezet-egészségügyi Intézet, az ÁNTSZ Fővárosi Intézete és más intézmények vesznek részt. A levegőminőség mérőrendszerének felújítása érdekében 12 analitikai módszereken alapuló mintavevő vásárlására került sor.

5.2.2. Parlagfű elleni küzdelem

Az allergiás megbetegedések gyakorisága világszerte emelkedik. Ennek számos oka van, de Magyarországon az igen erős allergénitású parlagfű elterjedése súlyos problémákat okoz. A NEKAP keretében összehangolt felvilágosító munka kezdődött meg. Brosúrák, felvilágosító anyagok, videofilmek készültek, amelyeket tervszerűen terjesztettek az iskolákban. Az ÁNTSZ munkatársai tanfolyamokon, felvilágosító előadásokon mutatták be az allergia elleni védelem lehetőségeit. Szoros együttműködés alakult ki egyes önkormányzatokkal, elsősorban a Fővárosi Önkormányzattal a parlagfű irtás módozataival kapcsolatban. Meg kell azonban jegyezni, hogy igazi áttörést csak kormányzati szinten hozott döntésekkel lehetne elérni. Az illetékes tárcák (környezetvédelmi, földművelési, belügyi, munkaügyi, egészségügyi) magas szintű határozat alapján kellene, hogy hatékonyan dolgozzanak.

5.3. Vízminőséggel kapcsolatos vizsgálatok

5.3.1. Az ivóvíz minőségével kapcsolatos országos jellegű vizsgálatok

Elvégezték az ország ivóvizeinek arzén-, jód- és fluorid-tartalmának felmérését. Országos térképet szerkesztettek ezen összetevők mennyiségi és minőségi paramétereiről s ezek alapján javaslatokat dolgoztak ki egyrészt az arzén csökkentésének módozataira, másrészt a szükséges jód, illetve fluorid bevitel lehetőségei-re. Az arzénnal kapcsolatos vizsgálatok az Európai Unióhoz való csatlakozás tárgyalásain is nagy hangsúlyt kaptak. Ugyancsak országos vizsgálatokat végeztek az ivóvizek bór és szelén tartalma tekintetében.

5.3.2. Egyedi vízellátók minősége

A vezetékes víz árának drasztikus emelkedése miatt egyre többen használják az ásott, vagy fúrt kutakat, amelyeket esetleg hosszú évek óta nem használtak. Hogy ezen kutak vize milyen minőségű és milyen egészségkárosító hatással bírhat, több megyében végeztek feltáró kérdőíves megkeresést és reprezentatív vízminőségi vizsgálatokat. Az előzetes eredmények alapján a lakosság egy jelentős része használja saját kútját, ezeknek több, mint ötven százalékában kifogásolt a vízminőség. Magas a szerves anyag tartalom, a víz nitrát tartalma s ezek egészségkárosító kockázatát értékelték. A vizsgálatok felhívják a figyelmet arra, hogy a piacgazdaság több területen hátrányosan érinti a lakosság egészségi állapotát.

5.3.3. Természetes fürdők vízminősége

A korábban kialakított rendszert fejlesztették tovább a természetes fürdők (folyók, tavak, tározók) vízminőségének vizsgálatára és az adatok közzétételére. Értékeltek a természetes fürdők mikrobiológiai szennyezettségét, analizálták a cianobaktérium törzsek előfordulását és toxin termelését. Ez a betegségek megelőzése mellett idegenforgalmi szempontból is fontos tevékenység kiterjedt az ország valamennyi jelentős fürdőjére. Kiemelten vizsgálták a Balaton és a Velencei-tó vízminőségét. Megállapították, hogy folyóink vize fürdésre általában alkalmatlan. Megnyugtató azonban a Balaton és a Velencei-tó vizének mikrobiológiai minősége. Az eredményeket a NEKAP Honlapján mindenki számára hozzáférhetővé tették.

5.3.4. Jódellátás és a golyva-gyakoriság vizsgálata

Az Országos Közegészségügyi Intézet és jogutódja évtizedek óta foglalkozik a lakosság jódellátásának kérdéseivel, a golyva-gyakoriság és a korai idegrendszeri károsodások detektálásával. Annak ellenére, hogy a jód-golyva kérdések eredetileg nem szerepeltek a NEKAP feladatai között, folytatták a korábban megkezdett vizsgálatokat, nevezetesen a gyermekek jód-bevitelének és a golyva-gyakoriságnak a felmérését. Ennek eredményeként elkészült a csaknem teljes jódtérkép, valamint az ország gyermek populációjának golyva-gyakoriság felmérése. Ismert, hogy a jód-bevitel jelentősen befolyásolja egyéb megbetegedések kialakulását is (érrendszeri betegségek, infarktus stb.), így további vizsgálatok szükségesek a jódellátás és a morbiditás közötti összefüggés vizsgálatára. A térinformatikai elemzések vetették fel annak le-

hetőségét, hogy a jód-bevitel és az alkoholos eredetű betegségek (májkárosodás, szájüreg-, ajakrákok stb.) gyakorisága között összefüggés lehet – ennek statisztikai elemzése folyamatban van.

5.3.5. Az ivóvíz fluorid tartalma és a fogszuvasodás kérdése

A fogszuvasodás megelőzésében – más tényezők mellett – az optimális fluorid-bevitel meghatározó, amelynek forrása jobbra az ivóvíz. A magyarországi ivóvizek szisztematikus felmérésére csaknem két évtizede került sor – a NEKAP keretében most újra vizsgálták a települések ivóvizeinek fluorid tartalmát. Megállapították, hogy a lakosság 99,95%-a a szükségesnél kevesebb fluoridot fogyaszt az ivóvízzel. Az országos fluorid térkép lehetővé tette azon települések azonosítását, ahol az ivóvíz megfelelő, vagy éppen sokkal magasabb fluoridot tartalmaz. Ennek fontossága a fluorid-pótlás rendszerének megválasztásában keresendő. Kialakították azt a vizsgálati rendszert, amely lehetővé teszi a fluorid-bevitel és ürítés közötti összefüggéssel kapcsolatos, gyakorlatban is használható információk gyűjtését. A fluorid-ürítéssel párhuzamosan reprezentatív vizsgálatokat végeztek a gyermekek fogászati állapotának felmérésére. Az összefüggések egyértelműen mutatták, hogy a megfelelő fluorid-bevitel jelentősen befolyásolja a fogak állapotát. Vizsgálataik alapján megfogalmazták a javaslatot, hogy a szisztémás fluorid-pótlásra megfelelő módszer lenne az asztali só fluoridálása. Ennek érdekében országos program megindítása szükséges.

5.3.6. A vízminőség és az egészségi állapot megőrzésének nemzetközi jogi hátterének megalapozása

A NEKAP keretében, az OKK-OKI munkatársai közreműködésével nemzetközi tárgyalássorozaton dolgozták ki a Víz és Egészség Jegyzőkönyvet, amelyet a 3. Miniszteri Konferencián, Londonban, 1999-ben 36 ország írt alá s amely nemzetközi jogi hátteret biztosít a víz eredetű megbetegedések megelőzésére, kontrolljára és visszaszorítására.

5.4. A hulladékok és a talaj szennyezettségének környezetegészségügyi problémái, a talajszennyező források felmérése

A Kármentesítési Programhoz kapcsolódva, de önálló munka keretében az ÁNTSZ munkatársai segítségével 8 megyében mérték fel a legkülönbözőbb szennyező forrásokat (hulladék lerakók, szennyvíziszap lerakók, veszélyes hulladék lerakók, döngkutak stb.). A mennyiségi és minőségi adatokat tartalmazó adatbázisok alapján kijelölhetők a kockázati helyek, azonosíthatók a leginkább veszélyeztetett régiók s rangsorolhatók a kármentesítésre javasolt területek. A térinformatikai feldolgozás és az adatbázis struktúrája a Kármentesítési Program adatbázisával harmonizál.

5.5. Munkahelyi környezet, munkaegészségügy

A téma keretében foglalkoztak az azbeszt-exponált munkások és a feltételezetten környezeti azbeszt-exponált egyének daganatos megbetegedéseinek előfordulásával. Megállapították, hogy – szemben a munkahelyi expozícióval – a környezeti azbeszt expozíció nem jelent lényeges kockázatot a tüdődaganatok szempontjából. Mód-

szertani fejlesztéseket végeztek a passzív doziméterek kifejlesztésére, ami a munkahelyi expozíció pontosabb mérését teszi lehetővé.

5.6. A kémiai biztonság egyes kérdései

A téma csak az 1999. évben került indításra. Két altémával foglalkoztak: a környezetszennyező, poliklórozott vegyületek környezeti és egészségi hatásaival, valamint a rákkeltő expozíciónak kitett egyének genetikai polimorfizmusával. Összeállították a hazai – sajnos nagyon hiányos – regisztert a fő kibocsátásokról és a becsült emisszióról. Modell számításokat végeztek ezen vegyületek terjedéséről és a várható expozíciós kockázatról. A gén-környezet interakció, az egyes expozíciókra fogékony egyedek azonosítása a jövő kihívása. A téma keretében a környezeti dohányfüst-expozícióra fokozottan fogékony egyedek azonosítását kezdték meg. Foglalkoznak a májgyulladást okozó vírusok és az alkohol fogyasztás közös kockázati tényezőinek, az esetleges fogékonyág genetikai hátterének molekuláris analízisével.

5.7. Közlekedésbiztonság

A témában lényegében érdemleges munka nem indult meg. Nem sikerült cselekvési programok szintjén jó együttműködést kialakítani az illetékes intézményekkel, tárcákkal.

5.8. Sugárbiztonság

A téma keretében vizsgálták a lakosság természetes forrásokból eredő sugárterhelését, az ivóvíz radioaktivitását, továbbá genotoxikológiai módszereket alkalmaztak kis dózisu sugárterhelés

nyomon követésére. A hazai népesség természetes forrásokból eredő sugárterhelésének meghatározása céljából a kutatási tevékenység az alábbi sugárzási paraméterek mérésére irányult: a másodlagos kozmikus sugárzás dózisteljesítménye a földfelszínen és különböző tengerszint feletti magasságban, a földkérgi sugárzás dózisteljesítménye lakóépületekben és szabad helyszíneken, a radon-aktivitás koncentráció óvodai és iskolai épületekben, valamint ivó- és fürdővizekben. A hazai ivóvizek nem tartoznak a kimagaslóan nagy radon aktivitással rendelkező vizek közé, a vizsgált ivóvizek ^{222}Rn , ^{226}Ra és U tartalma az eddigi rendelkezésre álló eredmények szerint átlagosnak mondható. A mért aktivitás-koncentráció értékek sehol sem haladták meg a jelenleg érvényben lévő hazai szabványban megadott határértékeket és a WHO által javasolt vonatkoztatási értéket.

Sopronban és környékén 1995–1998 között KFKI Atomenergia Kutató Intézet egy csoportja mérte a lakosság radon-bomlás-termék belélegzéséből származó sugárterhelését. A soproni hegység kőzetei viszonylag nagyobb mennyiségben tartalmaznak uránércet. A vizsgálatok eredményei azt mutatták, hogy a Lövérrek bizonyos területein, a sopronbánfalvi obszervatórium környékén fekvő családi házak pincéiben fordulhat elő az átlagnál magasabb érték. Ez azonban nem szolgáltatott okot a beavatkozásra, mert védekezni ellene könnyű, gyakori szellőztetés szükséges. Dr. Scherfel Tibor a soproni Erzsébet-kórház sebészetének osztályvezető főorvosa, aki a csernobili atomkatasztrófa utáni rákmegbetegedések gyakoriságának növekedését vizsgálta, valószínűsíti, hogy az őslakók szervezete jobban alkalmaz-

codik ezekhez a környezeti tényezőkhöz, mint a később odatelepülőké.

5.9. Élelmiszerbiztonság

A téma keretében szennyezett talajú területeken élő lakosok környezet-egészségügyi vizsgálatára, kockázatbecslésére került sor, amelynek szerves része volt a táplálék szennyezőinek széleskörű vizsgálata. Sajószentpéter és Szerencs lakosságának komplex vizsgálata alapján megállapították, hogy a táplálékból származó szennyezők kisebb szerepet játszanak az egészségi állapot alakulásában, mint az életmódbeli faktorok. Az anyatej PCB tartalmának vizsgálata kiderítette, hogy az ipari településen magasabb az anyák PCB-exponáltsága. Egyedülálló morbiditási surveillance-t végeztek a két város házi orvosainak közreműködésével, ami a leggyakoribb környezeti betegségek prevalenciájának értékelését tette lehetővé.

5.10. Környezeti zaj

A környezetből származó zaj a környezet-egészségügy kiemelt fontosságú területe, ahol meghatározó a közlekedés. A NEKAP keretében lehetőség nyílt műszeres fejlesztésre, amelynek eredményeként kiterjesztett mérési programot valósítottak meg Budapesten és hét megyében. Eredményeik alátámasztják az eddigi feltételezéseket és ismereteket, hogy mind a nappali, mind az éjszakai zajszint meghaladja az egészségügyi határértékeket. Vizsgálataik szorosan kapcsolódnak a Környezetvédelmi Minisztérium és háttérintézményei munkáihoz s a közösen kialakí-

tott adatbázis lehetővé teszi a leginkább érintett területeken a zaj elleni védekezést.

5.11. Lakóterek környezeti hatásai, elsősorban a levegőminőség tekintetében

Az OKK-OKI vezetésével, de az ÁNTSZ 8 megyei és több városi intézetének közreműködésével, valamint az iskolai védőnők és a pedagógusok hathatós segítségével megvalósított kétéves vizsgálatsorozat során összesen 9 város 3339 általános iskolás gyermekének egészségi állapotát és lakáskörülményeit mérték fel, közel 600 lakásban végeztek méréseket a belsőtéri levegő minőségének megállapítására és 1536 gyermeknél végeztek részletes fizikális, laboratóriumi és légzésfunkciós vizsgálatokat azzal a céllal, hogy felderítsék a bentlakók egészségi állapotára potenciális veszélyt jelentő lakókörnyezeti tényezőket.

Megállapították, hogy a lakások nitrogén-dioxid szennyezettsége főként a konyhai és a szobai gázkészülékek használatával áll összefüggésben, a formaldehid koncentráció pedig a faforgácslemez bútorok és a gázszilikát építőanyag jelenlétével mutatott összefüggést, míg a benzol koncentráció a dohányzó családok gyermekszobáiban volt a legmagasabb. A krónikus légzőszervi tünetek és az allergia gyakoriságában a szobánkénti két főnél nagyobb zsúfoltság, a penész, a faforgácslemez bútorok, a dohányfüst és a forgalmas útvonal közelsége volt a legfontosabb lakókörnyezeti kockázati tényező. Ezek közül néhány tényező gyakorisága és ezáltal veszélye is csökkenthető lenne a lakosság szélesebbkörű felvilágosításával. Ezért a NEKAP keretében folytatandó munka hangsúlyát részben az érintett szakemberek megfe-

elő tájékoztatására, másrészt a lakossági felvilágosítás hatékonyságának fokozására javasolják helyezni.

5.12. Az épületenergetikai program megvalósítása mérhető makrogazdasági, környezeti és társadalmi előnyei a vizsgálatok szerint a következők

- A primer energia-felhasználásban a megtakarítás a program tíz éve alatt a lakossági szektorban mintegy 36 PJ-t jelent. Ezen időszak alatt ez az energia mennyiség legalább 860 000 tonna kőolajegyenértéknek felel meg, vagyis 26,6 Mrd Ft összegű megtakarítást eredményez.
- A légszennyezési emissziók csökkentésének köszönhetően az egészségi károsodások mérséklése további 2,7 Mrd Ft társadalmi költségmegtakarítást jelent, míg az energiaimport járulékos költségeinek csökkenése minimálisan 0,9 Mrd Ft.

A költség-megtakarítások mellett fontos a fűtésre fordított energia-felhasználás okozta környezeti terhelések természetes szám-bavétele:

- Tíz év alatt a halmozott energiamegtakarítás összesen 50 987 t SO₂, 8 741 t NO_x, 29.723 t CO, és 7 849 kilótonna CO₂, valamint 21 710 t por kibocsátásának elmaradását jelenti.
- Feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a fenti számok messze nem fedik az energiafelhasználással kapcsolatos összes hatás pénzben kifejezett értékét. Az energiafelhasználásnak számos olyan további hatása van, melyek költségeit, ill. az okozott kárt végül is a társadalom fedezi. Ilyenek például az olyan helyi hatások, mint a légszennyezéssel kapcsolatba hozható me-

zőgazdasági termelés csökkenés, a savas eső károkozása, vagy az épített környezetben keletkezett értékvesztések.

- Modellszámítások alapján, 0,5 diszkontfaktorról számítva és az energiaárak növekedése figyelembe vétele nélkül kb. 15 év makrogazdasági megterülési idő várható. Mikroszinten az állami támogatás következtében a beruházások megterülése kevesebb mint tíz év alatt történik.

5.13. A környezetvédelem közgazdasági alapkérdései

A nagyobb termelésre és profitra, a nagyobb fogyasztásra ösztönző gazdasági elméletek nehezen illeszthetők össze a környezetvédelemben alapvető követelményként megjelenő önmegtartóztatással, társadalmi szolidaritással, az élet tiszteletével stb.

Alfréd Marsall már a XIX. század végén megalkotja a külső gazdasági hatás fogalmát. A külső gazdasági hatások (extern hatások, externáliák) mások számára lehetnek kedvezőek és hátrányosak. A környezetben okozott kár általában nem, vagy csak részben jelenik meg a termelés költségei között, így az áruk értéke sem tükrözi azt. A kárt azonban előbb-utóbb el kell hárítani és annak költségét a társadalom viseli (társadalmi költség – social cost). Arra az ellentmondásra, hogy a termelés társadalmi költségei lényegesen meghaladják a vállalat által viselt költségeket, A. C. Pigou már a 30-as években felfigyelt.

5.14. A környezetvédelem gazdasági áldozat?!

A 70-es évek eleje óta tartja magát az a nézet, hogy a környezetvédelem gazdasági áldozat, mert más társadalmilag fontos célok elől vonja el a fejlesztési forrásokat.

A GNP évenkénti alakulása jól tükrözi, egy társadalom anyagi növekedését, de többek között figyelmen kívül hagyja azokat a károkat, amelyek a termelés és fogyasztás során fellépnek és nem veszi számításba azokat a terheléseket sem (zaj, városok zsúfoltsága, kevés szabadidő stb), amelyek az emberek életét megnehezítik, egészségét, életkedvét befolyásolják.

Jobban tükrözi egy gazdaság teljesítményének alakulását, ha a GNP-t korrigáljuk oly módon, hogy levonjuk belőle a környezet-szennyezés okozta *károknak*, valamint az embereket ért negatívhatásoknak pénzben kifejezett értékét, illetve hozzáadjuk azoknak az *előnyöknek* az értékét, amelyek a több szabadidőből, a házi munkából, barkácsolásból adódnak. Ennek eredményeként új mutatót, a nettó gazdasági jólét (Net Economic Welfare – NEW) mutatóját kapjuk.

5.15. A makrogazdasági szempontok érvényesülése a környezetvédelemben

A környezetvédelem áldozat jellege teljesen más megítélést kíván társadalmi (makro), mint vállalati (mikro) szinten. Társadalmi szinten a környezetvédelem áldozat jellege könnyen cáfolható, hiszen ha a gazdálkodás célja az emberek jólétének biztosítása, akkor minden olyan ráfordítás, amely a károk megelőzését, illetve elhárítását szolgálja, közvetve, illetve közvetlenül az emberek érdekében történik, és egy megelőző intézkedés mindig kisebb költséggel valósítható meg, mint a károk utólagos helyreállítása. Az ellentmondást az jelenti, hogy míg az előnyök hosszú távon és csak fokozatosan jelentkeznek, addig az erőforrások évenkénti elosztása

a társadalom különböző szükségletei között évenkénti komoly feladat és csak kompromisszumokkal oldható meg.

A környezetvédelmi feladatok megoldása erőforrásokat köt le. Ezek bár jelentősek, de nem elviselhetetlenek, mert sehol sem érték el a bruttó társadalmi termék értékének 3%-át, sőt, az utóbbi időben ezek a mutatók rendre 2% alatt alakultak a legfejlettebb országokban is.

Ma már rendkívül nehéz meghúzni a határvonalat a termelés növelésére, gazdaságosságának javítására irányuló fejlesztések és a környezetvédelmi célú fejlesztések között is, hiszen minden olyan fejlesztés, amely a feladatát kevesebb anyag és energia felhasználásával oldja meg, egyben környezetvédelmi célokat is szolgál, ha ez nem jár esetleg egy más jellegű környezetszennyezéssel.

A környezetvédelmi követelmények növelik a beruházási és üzemeltetési költségeket. Általában az ún. tiszta iparágak közé sorolható műszeripari, feldolgozó iparok esetében ez csupán néhány százalékos költségnövekedést okozott, míg az ún. „szennyező iparok” pl. kohászat, energiatermelés, vegyipar esetében ezek a költségek számottevőek. A költségek növekedése azonban általában a vártnál kisebb, mert a környezetvédelmi követelmények szigorodása egyben technológiaváltást is eredményezett, ami a jobb hatékonyságú berendezések üzembe helyezésével az üzemeltetési költségeket mérsékelte.

5.16. Mikrogazdasági szempontok

Vállalati szempontból a környezetvédelmi problémák megoldásának gazdasági áldozat jellege már jelentősebb, mert a vállalatok

esetében a környezetvédelmi jellegű költségekkel a várható gazdasági eredmények általában nincsenek összhangban. A környezetvédelmi politika egyik legnagyobb problémája, hogy a költségeket nem azok viselik, akiknek hasznuk van a szennyezés csökkenéséből.

Az eredményes környezetvédelmi politika alapvető feltétele, hogy hogyan sikerül a társadalmi és vállalati érdekek közötti ellentmondást feloldani és a vállalati érdekeltséget megteremteni.

Mint minden más gazdálkodási tevékenységnél, a környezetgazdálkodás esetén is az a cél, hogy a ráfordítások eredménye a költségeket meghaladja. A költség-hasznon elemzés (cost-benefit analysis) segítségével lehet meghatározni azt a költségszintet (összes társadalmi kár + szennyezés-visszafogás költsége). Ahol a ráfordítások társadalmi szempontból a legkedvezőbb eredményt adják.

A társadalom és a vállalatok közötti érdekellentéteket csak oly módon lehet megszüntetni, ha a társadalom egyrészt bizonyos előnyök nyújtásával lehetővé teszi, másrészt pedig a kilátásba helyezett hátrányokkal rákényszeríti a vállalatokat a környezetvédelmi intézkedések megtételére. Az előnyök és a hátrányok olyan rendszerét kell tehát kialakítani, amely a vállalatok cselekvését a kívánt irányba tereli.

Irodalom:

1. Dr. Gidai Erzsébet: Az egészség minőségi változásai és azokat befolyásoló tényezők mérése – előadás anyag
2. Dr. Gidai Erzsébet: A magyar egészségügy – előadás anyag
3. Az Egészségügyi Minisztérium cselekvési programja 2001–2002.
4. Összefoglalás a Nemzeti Környezet-egészségügyi Akcióprogram keretében végzett munkákról 1997–1999.
5. Környezetgazdálkodás
http://kkvka.georgikon.hu/mg_vall/kornyg.htm
6. A magyarországi lakóépületállomány energetikai korszerűsítési lehetőségei és hatásai. A MATA megbízása alapján a javaslatot készítette: Quo Vadis Marketing Kft. 1999. március

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Márton Lidia¹

A közszolgálati műsorszolgáltatás finanszírozása az EU versenyszabályainak tükrében

A kereskedelmi versenytársak által az EU Bizottsághoz benyújtott panaszok pusztán léte kedvezőtlenül hat a közszolgálati műsorszolgáltatók helyzetére, hiszen megkérdőjelezi finanszírozási rendszerük alapjait. Egy-két kivételtől eltekintve ugyanis a közszolgálati műsorszolgáltatók nem életképesek vegyes finanszírozás, azaz köz- és kereskedelmi bevételek realizálása nélkül. Ezen belül felvetődik, hogy jogosultak-e közszolgálati megbízatásukba foglalni az új szolgáltatások nyújtását. A bemutatott esetek bizonyítják, hogy a Bizottságnak komoly nehézségei vannak a panaszok elbírálásakor, nem kis részben azért, mert a közösségi jog jelentős mozgásteret biztosít a tagállamoknak a közszolgálati műsorszolgáltatás definiálásában és finanszírozásában.

Az Európai Közösséget létrehozó Római Szerződés nem tett említést a műsorszolgáltatásról. Hosszú ideig vita folyt a tagállamok között, hogy a Szerződés mely cikkei vonatkoznak a műsorszolgáltatásra: míg egyes tagállamok (és végül az EK) a műsorszolgáltatás gazdasági definícióját támogatták és a szolgáltatások kategóriájába sorolták², másoknak az volt a véleményük, hogy a kultúrához tarto-

¹ A szerző médiszakértő, Master fokozatot szerzett a londoni Westminster Egyetem kommunikációs szakán.

² Ezt erősítette meg az EKB 1974-es ítélete a *Sacchi* ügyben, ECR 1974 p 1409

zik, melyről viszont nem rendelkezett a Szerződés. A Maastrichti Szerződéssel ugyan belekerült a kultúra az Alapszerződésekbe (régi 128. cikk, új 151. cikk) valamint az ehhez kapcsolódóan az állami támogatásokra vonatkozó szabályok alól adható mentesség (régi 92(3)(d), új 87(3)(d)), az alapvetően gazdasági megközelítés nem változott. A közszolgálati műsorszolgáltatás vonatkozásában, amelyet az Európai Unió általános gazdasági érdekű szolgáltatásnak tekint, az Amszterdami Szerződéshez csatolt Jegyzőkönyv kísérelte meg összeegyeztetni a verseny elvét a közszolgálati műsorszolgáltatás által képviselt társadalmi funkciókkal.

A Jegyzőkönyv megszületésének az volt a fő oka, hogy a szektor liberalizációja³ nyomán kiéleződő verseny hatására az 1990-es évtizedben több kereskedelmi versenytárs panaszt tett a Bizottságnál a közszolgálati műsorszolgáltatás finanszírozási rendszerére vonatkozóan. A panasztevők azt állították, hogy a konkurens közszolgálati műsorszolgáltatók közforrásokból származó bevételeinek egy részét arra használják fel, hogy a hirdetési idő eladási piacán leszorítsák, az audiovizuális jogok vételi piacán pedig felhajtsák az árakat, ezzel versenyhátrányba kényszerítve a kereskedelmi szolgáltatókat. Mielőtt sorra vennénk az e panaszok kapcsán folytatott bizottsági és bírósági eljárásokat, tekintsük át a háttérül szolgáló dokumentumokat.

³ E liberalizációt fémjelezte az EK Határok nélküli televízió 1989-es irányelve. *Council Directive 89/552/EEC on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the pursuit of television broadcast activities.* OJ L 298, 17/10/1989

1. A közszolgálati műsorszolgáltatás finanszírozásának kérdésével kapcsolatos EU dokumentumok

1.1. Amszterdami Jegyzőkönyv a közszolgálati műsorszolgáltatás rendszeréről a tagállamokban⁴

„A MAGAS SZERZŐDŐ FELEK FIGYELEMBE VÉVE, hogy a közszolgálati műsorszolgáltatás a tagállamokban közvetlenül kötődik minden társadalom demokratikus, szociális és kulturális szükségleteihez, valamint a médiában való sokszínűség megőrzésének szükségességéhez, MEGEGYEZTEK az itt következő értelmező rendelkezésekben, amelyek az Európai Közösség Alapító Szerződéshez csatoltak: Az Európai Közösség Alapító Szerződésének rendelkezései nem érintik a tagállamok azon hatáskörét, hogy felülvizsgálják a közszolgálati műsorszolgáltatás finanszírozását, amennyiben ezt a finanszírozást a műsorszolgáltató szervezeteknek abból a célból biztosítják, hogy közszolgálati feladatokat valósítsanak meg – abban az értelemben, ahogyan azt az egyes tagállamok biztosították, meghatározták és megszervezték –, amennyiben ez a finanszírozás a Közösségen belül nem módosítja a kereskedelmi forgalom és a verseny feltételeit olyan mértékben, hogy az ellentétes lenne a közös érdekekkel, megegyezve abban, hogy figyelembe kell venni a közszolgálati megbízatás megvalósítását”.⁵

⁴ Consolidated version incorporating the changes made by the Treaty of Amsterdam, signed on 2 October 1997. OJ C 340, 10/11/1997. A Jegyzőkönyv a tagállamok ratifikációját követően 1999. május 1-jén lépett hatályba.

⁵ Fazekas Judit (szerk): *Az európai integráció alapszerződésai*, Budapest 2000. Az idézet egy szó használatától eltekintve pontos: a szerző a hivatalos magyar fordításban szereplő „rádióadás” szót megtévesztőnek tartja és helyette a „műsorszolgáltatást” használja mint az angol „broadcasting” megfelelőjét.

A Jegyzőkönyv szerves részét képezi a Szerződésnek. Szándékosan ismeri el, hogy a különböző tagállamokban eltér a közszolgálat definíciója és felépítése, ezért nem állapít meg minimális normákat. Bár megszövegezése teret engedhet jogi spekulációknak, politikai jelentősége megkérdőjelezhetetlen. Ez az első alkalom, hogy az Európai Unió keretein belül egyértelműen elismerésre került a közszolgálati műsorszolgáltatás szerepe (a társadalom demokratikus, szociális és kulturális szükségletei, média pluralizmus megőrzése).

A Jegyzőkönyv a szubszidiaritás elvével összhangban a tagállamok hatáskörébe utalja a közszolgálati műsorszolgáltatás rendszerének felállítását és megszervezését, a közszolgálati megbízatás meghatározását és a gondoskodást a közszolgálat finanszírozásáról. Elismeri, hogy a tagállamok által a közszolgálati műsorszolgáltatónak nyújtott, a rájuk ruházott közszolgálati feladatok teljesítéséért kapott – tehát a közszolgálati feladatokkal arányos – finanszírozás összeegyeztethető az EK Szerződéssel. Ez maga után vonja a vegyes finanszírozás lehetőségét.

A Jegyzőkönyvben megfogalmazott biztosíték hatékonysága a gyakorlatban azon múlik, hogy az egyes tagállamokban elég világosan, de ugyanakkor átfogóan definiálják-e a közszolgálati szervezetekre ruházott megbízatást. Elképzelhető, hogy a tagállamok szintjén további törvényhozásra van szükség. A közfinanszírozásra vonatkozó panaszokkal foglalkozó EU Bizottságot ugyanis az egyes tagállamok által elfogadott, nemzeti sajátosságokat figyelembe vevő közszolgálati definíció köti.

Ebben az összefüggésben feltétlenül meg kell említeni a pénzügyi átláthatóság problematikáját. A közszolgálati műsorszolgáltatók pénzügyi rendszerének transzparenciája hiányában ugyanis nehéz megállapítani, hogy a közfinanszírozás arányban áll-e a közszolgálati feladatok teljesítéséhez szükséges költségekkel. Egyes értelmezések szerint az Amszterdami Jegyzőkönyv sugallja a közszolgálat finanszírozásának áttekinthetőségét, vagyis hogy külön elszámolást kell vezetni a tisztán közszolgálati és a tisztán kereskedelmi tevékenységekről. Ezzel kapcsolatban feltétlenül említést érdemel az ún. 'Transzparencia' Direktíva⁶. A közszolgálati műsorszolgáltatók álláspontja szerint a pénzügyi átláthatóság ugyan alapvető követelmény, figyelembe kell venni a műsorszolgáltatási szektor sajátosságait. A közszolgálati műsorszolgáltatók tisztában vannak a közforrások felhasználásából eredő felelősségükkel és ennek megfelelően különféle intézkedéseket hoztak (a műsorszolgáltatási tevékenységek belső felügyelete vagy független testületek általi felügyelete, Parlament általi ellenőrzés, éves elszámolások közzététele, a pénzügyi szükségletek független bizottság általi felmérése, egyes tevékenységek szervezeti vagy pénzügyi elkülönítése stb.), az Amszterdami Jegyzőkönyv értelmében azonban a tagállamok hatáskörébe tartozik a közszolgálati műsorszolgáltatás szervezetének és finanszírozásának biztosítása, így a számviteli és a pénzügyi ellenőrzés is. Azt javasolták tehát, hogy ahol a Direktíva alkalmazható a közszolgálati műsorszolgáltató szervezetekre, nem várható el a tagállamoktól, hogy különválasszák a közszolgálati megbízatásba

⁶ *Commission Directive 2000/52/EC of 26 July 2000 amending Directive 80/723/EEC on the transparency of financial relations between Member States and public undertakings*, OJ L 193, 29/07/2000

tartozó tevékenységek költségeit és bevételeit. Nem véletlen a Jegyzőkönyv szóhasználata, amikor „közszolgálati megbízatásról”, nem pedig közszolgálati feladatokról beszél. A tevékenységet ugyanis egészében kell szemlélni, lehetetlen a műsorszámokat különválasztani közszolgálati vagy kereskedelmi jellegük szerint. A Direktíva megszövegezése végül nem oldotta meg egyértelműen a problémát: bár idézi az Amszterdami Jegyzőkönyv rendelkezéseit, a kivételek tételes felsorolásban nem szerepel a közszolgálati műsorszolgáltatás. Csupán annyi, hogy azokra a vállalatokra nem vonatkozik a számvitel tevékenységek szerinti különválasztása, amelyeknek tevékenysége az általános gazdasági érdekű szolgáltatás nyújtására korlátozódik. A rendelkezések értelmezése nagy valószínűséggel a Bíróságra vár.

Egy másik nehézség a közszolgálati megbízatás megvalósításánál figyelembe veendő megszorítással kapcsolatos, vagyis hogy az ne hasson ki a Közösségen belüli kereskedelmi forgalom és a verseny feltételeire olyan mértékben, hogy az ellentétes lenne a közérdekkel. A modellül szolgáló EK Szerződés *87(3)(d) cikke* (régi *92(3)(d) cikk*) kimondja, hogy a Bizottság a kultúra és a kulturális örökség megóvásának előmozdítására nyújtott támogatásokat összeegyeztethetőnek tekinti a közös piaccal, „amennyiben a közös érdekekkel ellentétes mértékben nem módosítják a kereskedelmi- és versenyfeltételeket” (Az európai integráció alapszerződése [2000]). A Jegyzőkönyvben azonban a közös érdekre hivatkozó követelményhez hozzáadásra került néhány szó azzal a céllal, hogy megakadályozzák, hogy a közös érdekre történő hivatkozást használják fel a közszolgálati megbízatás megvalósításának veszélyeztetésére.

A Jegyzőkönyvnek ugyan nincs visszamenőleges hatálya, a Bizottsághoz intézett korábbi panaszok elbírálásakor politikailag problematikus lenne a közösségi intézményeknek olyan módon értelmezni az EK Szerződést, hogy az ellentmondana a Felek egyértelműen kifejezett akaratának. A jövőben csak olyan panaszok számíthatnak sikerre, amelyek esetén bebizonyítható, hogy a vitatott finanszírozási módszer teljesíti az alábbi két feltételt:

az EK Szerződés *87. cikkének* (régi 92. cikk) értelmében állami támogatásnak minősül;

olyan mértékben hat ki a Közösségen belüli kereskedelmi feltételekre és versenyre, hogy az ellentétes a közös érdekekkel, figyelembe véve a közszolgálati megbízatásnak az adott tagország által adott definícióját.

A Jegyzőkönyv megszületése nem könnyítette meg a panaszok kivizsgálásakor a Bizottság által tapasztalt nehézségeket. A Bizottság mindenesetre először közös megközelítésre törekedett. Külső tanácsadókkal készítettett a tagállamok összességére kiterjedő tanulmányt a közszolgálati műsorszolgáltatás finanszírozási rendszeréről. A tanulmányt felhasználva vitairatot állított össze a versenyszabályok közszolgálati műsorszolgáltatásra történő alkalmazásáról, mely mintegy útmutatásul szolgált volna a panaszok elbírálásához.

1.2. Vitairat az állami támogatásokra vonatkozó szabályok műsorszolgáltatási szektorra történő alkalmazásáról⁷

A versenyügyekért felelős főigazgatóság által összeállított vitairat megállapította, hogy a panaszok oka, hogy míg a privát szolgáltatók csak kereskedelmi bevételeket realizálhatnak, addig a közszolgálati műsorszolgáltatók vegyes finanszírozásból (azaz közpénzekből és kereskedelmi bevételekből) profitálhatnak. Mindez gazdasági előnyhöz juttathatja őket versenytársaikkal szemben. A médiaszektorban bátorítani kell a versenyt, ugyanakkor figyelembe kell venni az Amszterdami Jegyzőkönyvben elismert média pluralizmust.

A dokumentum a szektorra vonatkozóan három lehetséges finanszírozási rendszert sorolja fel:

- a) Míg a közszolgálati műsorszolgáltatók csak üzemeltetési díjból és más állami forrásból, a kereskedelmi szolgáltatók csak kereskedelmi bevételekből tarthatják fenn magukat.
- b) A közszolgálati műsorszolgáltatók vegyes finanszírozása: egyrészt jogukban áll kereskedelmi bevételekért versenyezni a piacon, másrészt pedig a közszolgálati megbízás teljesítéséhez szükséges költségeket megtéríti nekik az állam.
- c) Nyilvános, privát üzemeltetők előtt is nyitva álló tenderek a közszolgálati műsorszolgáltatás nyújtására: a legjobb ajánlatot tevő vállalat kapja meg a megbízást és térítésben részesül a plusz költségeikért.

⁷ *Discussion Paper: Application of Articles 90, Paragraph 2, 92 and 93 of the EC Treaty in the broadcasting sector.* European commission, 1998

Mivel az a) rendszer esetében a verseny és a Közösségen belüli kereskedelem torzítása elfogadható szintű, nem szükséges annak felmérése, hogy a közszolgálati megbízatás koherens-e a Római Szerződés 86. cikkének (régii 90. cikk) általános gazdasági érdekű szolgáltatás fogalmával, a Bizottságnak csak arról kellene meggyőződnie, hogy a támogatás arányos-e. A legtöbb tagállamban azonban a másik két rendszer kivitelezhetetlensége miatt⁸ a közszolgálati műsorszolgáltatás vegyes finanszírozása működik.

Ebben az esetben a Bizottságnak fel kell mérnie, hogy a közszolgálati megbízatás megfelel-e az általános gazdasági érdekű szolgáltatás kritériumainak és a finanszírozása arányos-e a megbízatás teljesítéséhez szükséges nettó költségekkel. A támogatás akkor egyeztethető össze a közös piaccal, ha valamelyik Szerződésben foglalt mentesség alá esik: vagy a 87(3) (régii 92(3)) (c) és (d) pontjaiban felsorolt egyes gazdasági ágazatok fejlődésének megkönnyítésére illetve kultúra előmozdítására nyújtják vagy a 86(2) cikkben foglalt általános gazdasági érdekű szolgáltatás kritériumainak felel meg.⁹

A tagállamoknak jogában áll a közszolgálati megbízatás definiálása és a definíciónak nem kell azokra a szolgáltatásokra korlátozódnia, amelyeket nem végeznek a privát üzemeltetők. Ugyanakkor a Bizottságnak kötelessége az Amszterdami Jegyzőkönyv alapján és az általános gazdasági szolgáltatást végző vállalat által élvezett mentesség kritériumai alapján felmérni a támogatás

⁸ Az a) opciót az állam költségvetés szűkössége, a c) opciót politikai/ nemzetbiztonsági szempontok hátráltatják.

⁹ A cikkek tartalmának ismertetését lásd alább, a versenyszabályokkal foglalkozó részben.

arányosságát. Úgy tűnik, hogy az arányosság követelményeinek az alábbi kötelezettségek felelnek meg:

kizárólag a közszolgálati műsorszolgáltatókra ruházott kötelezettségek (különleges infrastrukturális követelmények mint földrajzi lefedettség, műszaki normák stb. szigorúbb reklámkorlátok, tartalomra vonatkozó kötelezettségek)

további kötelezettségek, amelyek olyan szolgáltatások nyújtásához kapcsolódnak, amelyek a polgárok számára csak a közszolgálat által biztosíthatók, függetlenül attól, hogy a privát üzemeltetők nyújtanak-e hasonló szolgáltatást.

Utóbbiak azonosításához a vitairat megkísérli definiálni a különféle közszolgálati műsortípusokat. Ezek szerint az információs, az ismeretterjesztő és a kulturális, valamint a regionális és kisebbségi műsorok közszolgálati jellegűek. A fictiont csak bizonyos körülmények között sorolja ide, a sportesemények közül pedig csupán azokat, amelyek a Határok nélküli televízió Direktíva 3/a cikke értelmében ide sorolhatók. A szórakoztató műsorokat tisztán kereskedelmi tevékenységként állítja be. Az ún. nem besorolható kötelezettségek, mint a műsor sokszínűsége, a minőség stb. költségei nem élveznek különleges mentességet, mert már figyelembe vették őket az egyes műsortípusoknál.

A közszolgálati műsorszolgáltatók tehát versenyezhetnek a privát szolgáltatókkal, de a verseny torzításának csökkentése céljából a közszolgálati tevékenységeket ideális esetben csak üzembentartási díjból vagy más állami forrásból, a kereskedelmi tevékenységeket pedig teljes egészében kereskedelmi bevételekből finanszírozzák.

Bár a javaslat csak konzultációs dokumentum szintjén mozgott, máris heves reakciókat váltott ki a tagállamok részéről. A fő kifogás az volt, hogy tartalma nem áll összhangban az Amszterdami Jegyzőkönyvben megfogalmazottakkal, amennyiben a Bizottság hatáskörén túl kísérli meg definiálni a közszolgálati megbízatást, főleg a műsorok kategorizálásával. 1998 októberében a tagállamok elvetették a közös megközelítést és arra kérték a Bizottságot, hogy egyénileg bírálja el a panaszokat.

1.3. A Tanács és tagállamok kormányai képviselőinek határozata¹⁰

A Tanács és a tagállamok kormányainak képviselői 1999 januárjában tanácsi határozatban erősítették meg az Amszterdami Jegyzőkönyv elveit. A határozat tisztázta, hogy a közszolgálati megbízatás nem szűken értelmezendő, hanem tartalmaznia kell a tevékenységek fejlődését és diverzifikációját is a digitális korban, hangsúlyozva a közszolgálati műsorszolgáltatók szerepét abban, hogy a köz javára fordítsák az új audiovizuális és információs szolgáltatásokat és az új technológiát.

A Bizottság álláspontját összefoglaló dokumentum megjelenésére azonban 2001 októberéig várni kellett. Az a tény, hogy a dokumentum nem direktíva vagy más kötelező érvényű jogi aktus formáját öltötte, jelzi a továbbra is fennálló konszenzushiányt.

¹⁰ *Resolution of the Council and of the Representatives of the Governments of the Member States, Meeting within the Council.* OJ No C 30, 05.02.1999.

1.4. A Bizottság Közleménye az állami támogatásokra vonatkozó szabályok közszolgálati műsorszolgáltatásra történő alkalmazásáról¹¹

A közlemény célja, hogy lefektesse a Bizottság által követendő elveket az EK Szerződés 87. és 86(2) cikke alkalmazásáról a közszolgálati műsorszolgáltatás finanszírozására vonatkozóan. A vitairattól eltérően azonban az esetek egyedi elbírálásának szükségességét hangsúlyozza, arra hivatkozva, hogy a piacok versenyszerkezete és egyéb jellegzetességei merőben eltérnek egymástól.

A Bizottság elismeri, hogy a közszolgálati megbízatás definiálása a tagállamok hatáskörébe tartozik. A definíció lehet tág és magában foglalhatja az új szolgáltatásokat¹². Elismeri továbbá a egyes finanszírozási rendszerek létjogosultságát.

A Bizottság a közszolgálati műsorszolgáltatást általános gazdasági érdekű szolgáltatásnak tekinti és minden köztámogatás állami támogatásnak tekintendő, beleértve az üzemeltetési díjat. A létező támogatásokat el kell különíteni az új támogatásoktól. A 88(1) értelmében létező támogatás minden olyan támogatás, amely a Szerződésnek az érintett tagállamban történő hatályba lépésekor érvényben volt. A Bizottságnak azonban figyelembe kell vennie az adott tagállam műsorszolgáltatási rendszerében lezajlott jogi és gazdasági változásokat.

¹¹ *Communication from the Commission on the application of State aid rules to public service broadcasting OJ No C320, 15/11/2001*

¹² *Kivételt képeznek az olyan szolgáltatások, amelyek nem a társadalom demokratikus, szociális vagy kulturális igényeit elégítik ki, pl. az e-business.*

Az állami támogatás Szerződéssel történő összeegyeztethetőségének felméréséhez meg kell vizsgálni, hogy adható-e mentesség a 87(2) vagy a 87(3) értelmében, azonban a felmérést általában az általános gazdasági érdekű szolgáltatásra vonatkozó 86(2) alapján lehet elvégezni, mégpedig három kritérium fennállásának vizsgálatával. Az első a definíció, vagyis annak felmérése, hogy a tagállam világosan meghatározta-e a szolgáltatást. A második a megbízás, vagyis hogy törvényi aktussal ráruházta-e az érintett vállalatra a szolgáltatás nyújtását. A harmadik pedig az arányosság, azaz hogy az állami támogatás arányos-e a közszolgálati megbízás teljesítéséhez szükséges nettó plusz költségekkel.

Az arányosság felméréséhez a Bizottságnak szüksége van egyrészt a közszolgálati megbízás világos definíciójára, másrészt pedig a közszolgálati és a nem közszolgálati tevékenységek világos különválasztására a számvitelben. A Transzparencia Direktíva is megköveteli a közszolgálati műsorszolgáltatóktól a tevékenységek szerint lebontott költségek és bevételek nyilvántartását, kivéve, ha tevékenységük nem terjed túl az általános gazdasági érdekű szolgáltatás nyújtásán. A bevételi oldalon a kettéválasztás nem okoz problémát, annál inkább a költség oldalon: lehet, hogy a tagállamok az egész műsort a közszolgálati megbízásba foglalják, ugyanakkor megengedik a kereskedelmi kiaknázást. Amikor ugyanazokat a forrásokat (személyzet, berendezések stb.) használják közszolgálati és nem közszolgálati feladatok teljesítéséhez, a költségeket a nem közszolgálati tevékenységekkel együtt, illetve azok nélkül definiált összköltségben jelentkező különbség alapján kell allokálni. Ez azt is jelenti, hogy amennyiben egy műsorhoz keres-

kedelmi kiaknázás is kapcsolódik hirdetési idő eladásának formájában, nincs értelme a költségek kettéválasztásának.

Ami a piac torzítását illeti, az nem mindig szükséges következménye a közszolgálati megbízatás teljesítésének. Amennyiben például az állami támogatás fedezi az alacsonyabb bevételi szintet, ez a közszolgálati műsorszolgáltatót arra csábíthatja, hogy lezorítsa az árakat a hirdetési piacon, ezáltal csökkentve a versenytársak bevételét. Az ilyen gyakorlat az állami támogatás túlkompenzáló voltára mutatna rá, így nem felelne meg annak a kritériumnak, mely szerint csak a piac szükséges mértékű torzítása fogadható el.

A közlemény elfogadása valószínűleg nem fogja meggyorsítani a panaszok elbírálását, hiszen az összeegyeztethetőség felmérését minden tagállamban külön kell elvégezni. Mindenesetre az előző változathoz képest komoly előrelépés a közszolgálati műsorszolgáltatók szempontjából.

A fenti dokumentumok ismeretében tekintsük át röviden a Bizottság elé került panaszokat, szem előtt tartva, hogy a fenti dokumentumok megszületésének a panaszok léte és a Bizottság döntéshozatali kényszere volt a kiváltó oka. E dokumentumok tartalmának ismerete nélkül nehezen lehetne eligazodni az eljárásokban.

2. Panaszok

2.1. Az egyes eljárások

A panaszokban közös, hogy államok, illetve az általuk hozott támogatási intézkedések ellen irányulnak. A panasztevők arra hivatkoznak, hogy

bizonyos állami intézkedések jogtalanok, mivel nem értesítették róluk a Bizottságot: Az EK Szerződés *88(3) cikke* (régi *93(3) cikk*) értelmében minden tervezett állami támogatásról annak bevezetése előtt köteles értesíteni a tagállam a Bizottságot;

nem egyeztethetők össze a *87(1) cikkel* (régi *92(1) cikkel*): a támogatás túlzott a közszolgálati feladatok teljesítéséhez szükséges költségekhez viszonyítva és sem a *87(2)-ben* és *87(3)-ban*, sem pedig a *86(2)-ben* (régi *90(2)*) felsorolt kivételek nem alkalmazhatók.

Az alábbi táblázat tartalmazza az eddig ismertté vált eseteket. Míg a táblázat felső részében szereplő esetekben a panasztevők az egész finanszírozási rendszert kérdőjelezték meg, a táblázat alsó részében szereplő német és brit esetben csupán az új tematikus csatornák üzemeltetési díjből történő finanszírozását vitatták.

Panasztevő és évszám	A Bizottság döntése	Semmissé nyilvánítási kereset az EFB-nél	EFB ítélete	Keresetdöntés elmulasztásának megállapítására	EFB ítélete	Fellebbezés az EFB ítélete ellen az EKB-nél	88(2) szerinti eljárás megindítása a Bizottság által
Gestevisión 1992, 1993	-			+ 1996	+ 1998 Bizottság elmarasztalása		-
SIC 1992	+ 1996 Nem állami támogatás	+ 1997	+ 2000 Bizottság döntésének semmissége nyilváníttása	(+ 1995 visszavonva)			
TF1 1993	-			+	+ 1999 Bizottság elmarasztalása	+ 1999	+ 1999
Mediaset 1996	-			-			+ 1999
SIC 1996	-			-			-
TF1 1997	-			-			-
Skai 1997	-			-			-
TV3 1999	-			-			-
VPRT 1997	+ 1999 Támogatás összegegyeztethető						
BSkyB 1997	+ 1999 Támogatás összegegyeztethető						

2.1.1. Első és második spanyol eset¹³

A Gestevisión Telecinco 1992-ben és 1993-ban panasszal fordult a Bizottsághoz, azt állítva, hogy a regionális csatornák illetve az RTVE szubvenciók és egyéb intézkedések (kedvezményes hitel, késedelmes fizetések, adóelengedés és adófizetés alóli mentesítés) formájában törvénytelen állami támogatásban részesül: a támogatás meghaladja a közszolgálati kötelezettségek teljesítéséhez szükséges költségeket és ez torzítja a versenyt. A Bizottság hosszas vizsgálódás után sem tudott elég információhoz jutni sem a támogatás mértékéről, sem arányosságáról. A panasztevők 1996 júniusában keresettel fordultak az Elsőfokú Bírósághoz a Bizottság döntéshozatala elmulasztásának megállapítására. A Bíróság 1998 szeptemberében elmarasztalta a Bizottságot, amely az ítélet nyomására 1999 februárjában felszólította a spanyol kormányt a támogatás létező természetére vonatkozó információ rendelkezésre bocsátására.

A spanyol eset különleges horderejű, hiszen Spanyolország volt az első EU tagállam, ahol kereskedelmi szolgáltató panasszal fordult a Bizottsághoz a közszolgálati műsorszolgáltató szervezet finanszírozási rendszere miatt. A Bizottság pontosan ezzel a különleges körülménnyel kísérelte meg igazolni hosszúra nyúló előzetes vizsgálódásait, ti. hogy egy döntés a főeljárás elindításáról prece-

¹³ *Action brought on 17 June 1996 by Gestevisión Telecinco SA against Commission of the European Communities (Case T-95/96). OJ C 247, 24/08/1996 Commission enjoins the Spanish government to submit information on the existing nature of the financing scheme of the public broadcaster RTVE and of the Regional public channels. DN: IP/99/82, 1999-02-03, <http://europa.eu.int> Judgement of the Court of First Instance (Third Chamber, Extended Composition) of 15 September 1998 in Case T-95/96: *Gestevisión Telecinco SA v Commission supported by the French Republic*, OJ C 340, 1998, Item 31*

dens értékű lenne és komoly következményei lennének a Közösségben működő többi közszolgálati TV társaságra: ilyen esetben az eljárás időtartamára az érintett tagállam köteles lenne felfüggeszteni a támogatás nyújtását. Az Elsőfokú Bíróság ugyan elmarasztalta a Bizottságot aktus meghozatalának elmulasztása miatt, a Bizottság nem kezdeményezte a 88(2) szerinti főeljárást. Ezt – mint később látni fogjuk – megtette a francia és olasz esetekben, de csak az olyan ad hoc intézkedésekre vonatkozóan, amelyek új támogatást képeznek és amelyeknek kétségbe vonja összeegyeztethetőségét a közös piaccal. Döntése tehát ott sem érinti azokat a támogatásokat (üzembentartási díj), amelyekről még nem tudta eldönteni, hogy létező támogatást képeznek-e.

2.1.2. Első és második portugál eset¹⁴

A SIC 1993 júliusában panasszal fordult az Európai Bizottsághoz (első panasz), amelyben azt állította, hogy a portugál állam által az RTP-nek nyújtott támogatás (kompenzációk, adózás alóli men-

¹⁴ *Action brought on 19 December 1995 by SIC -Sociedade Independente de Comunicação, SA against the Commission of the European Communities (Case T-231/95), OJ C 77, 16/03/1996*

Action brought on 3 March 1997 by SIC -Sociedade Independente de Comunicação SA - against Commission of the European Communities (Case T-46/97), OJ C 142, 10/05/1997

Decision to regard the funds to offset public service obligations as not constituting state aid. OJC 67, 04/03/1997

Judgement of the Court of First Instance (First Chamber, Extended Composition) of 10 May 2000 in Case T-46/97: SIC SA v Commission of the European Communities supported by RTP, the Portuguese Republic and th UK, <http://europa.eu.int>

Projet de lettre au gouvernement portugais (Bizottság bizalmas levéltervezete)

tesítés, késedelmes fizetések, beruházási támogatás stb.) olyan törvénytelen állami támogatást képez, amelyről előzetesen nem értesítették a Bizottságot. 1995 augusztusában a SIC formálisan felszólította a Bizottságot a döntéshozatalra, különösen a főeljárás megindítására. Mivel a Bizottság elmulasztotta az aktus meghozatalát, a SIC 1995 decemberében keresetet indított ellene az EK Elsőfokú Bíróságánál. 1996 októberében pedig újabb panasszal fordult a Bizottsághoz (második panasz) az RTP-nek 1994–96 között juttatott támogatások ügyében. A Bizottság az első panaszra vonatkozóan 1996 novemberében hozta meg döntését, amely megállapította, hogy az RTP-nek juttatott finanszírozás nem képez állami támogatást. A SIC ezek után visszavonta a Bizottság ellen a határozathozatal elmulasztásáért indított keresetét, 1997 márciusában azonban az Elsőfokú Bíróságnál fellebbezett a Bizottság döntése ellen. Az Elsőfokú Bíróság 2000 májusi ítéletében semmisnek nyilvánította a Bizottság döntését.

Az első portugál eset abban tér el az összes többitől, hogy a közszolgálati műsorszolgáltatónál 1994-ben bevezették az analitikus számviteli rendszert, amely elvileg egyszerűsíti a bevételek és költségek azonosítását. A portugál hatóságok által rendelkezésre bocsátott adatok és érvelés alapján a Bizottság meg is győződött róla, hogy a versenytárs által panaszolt intézkedések nem képeznek állami támogatást. Ez volt tehát az első – még hozzá a közszolgálat szemszögéből kedvező – döntés a panaszok sorában. A döntés azonban mégsem adta meg a várt jogbiztonságot a többi tagállamban működő közszolgálati műsorszolgáltatónak. Egyrészt az említett egyedülálló számviteli rendszer miatt nem lehetett hasonló érvelésre számítani a többi műsorszolgáltató finanszí-

rozási rendszerével kapcsolatos panaszok kivizsgálásánál. Másrészt az RTP csupán egyes, jól definiálható kiegészítő tevékenységek költségeinek kompenzálására részesült a támogatásban, nem pedig a közszolgálati megbíztatás egészének teljesítéséért. Harmadrészt a döntést megtámadta a panasztevő az Elsőfokú Bíróságon: míg egyes intézkedések esetében a panasztevő elfogadta a Bizottság érvelését, a többire vonatkozóan kérelmezte a döntés semmissé nyilvánítását. A Bíróság a vizsgált területeken semmissé nyilvánította a döntést, mivel a Bizottságnak komoly nehézségei voltak az értékelésben és kezdeményeznie kellett volna az összes érdekelt felet bevonó főljárást.

Ami pedig a második panasz kimenetelét illeti, az elsőből semmilyen következtetés nem vonható le, hisz az RTP finanszírozási rendszere az új koncessziós szerződéssel (1994) radikálisan megváltozott: immár a két csatorna műsorát teljes egészében közszolgálatinak tekintik, csakúgy mint más tagállamokban.

2.1.3. Francia és olasz esetek

A TF1 1993-ban panaszt nyújtott be a Bizottsághoz, azt állítva hogy a 87. cikk (régi 92. cikk) értelmében a France2 és a France3 a rájuk ruházott közszolgálati kötelezettségek teljesítésekor felmerülő költségekhez képest üzemeltetési díj, szubvenciók és tökeemelések formájában túlzott mértékű pénzügyi támogatást kap az államtól. A Bizottság hosszas vizsgálódás után sem tudta megszerezni a támogatási rezsim értékeléséhez szükséges információt. A TF1 – a Bizottság döntéshozatalának hiányában – 1996 februárjában keresetet indított az Elsőfokú Bíróságnál: 1999 júniusában a Bíróság elmarasztalta a Bizottságot aktus meghozatalának elmu-

lasztásáért. Közben a TF1 1997 márciusában újabb panasszal fordult a Bizottsághoz. 1999 februárjában a Bizottság felszólította Franciaországot, hogy nyújtson be minden, az ügy értékeléséhez szükséges információt, majd 1999 júliusában megindította a 88(2) szerinti főeljárást. Az eljárás az üzembentartási díj formájában nyújtott támogatásokat nem érinti.¹⁵

A Mediaset Csoporthoz tartozó RTI 1996-ban panasszal fordult a Bizottsághoz, azt állítván egyes, RAI-t előnyben részesítő intézkedésekről (üzembentartási díj, adózás alóli mentesítés, koncessziós díjtartozás csökkentése illetve befagyasztása, tőkeeme-

¹⁵ *Action brought on 2 February 1996 by Télévision Française 1 against the Commission of the European Communities (Case T- 17/96). OJ C, 30/03/1996*
Appeal brought on 10 August 1999 by the Commission of the European Communities against the judgement delivered on 3 June 1999 by the Third Chamber, Extended Composition, of the Court of First Instance of the European Communities in Case T-17/96 between Télévision Française 1 SA (TF1) and the Commission of the European Communities supported by the French Republic. OJ C 299/14, 16/10/1999

Appeal brought on 13 August 1999 by the French Republic against the judgement delivered on 3 June 1999 by the Third Chamber, Extended Composition, of the Court of First Instance of the European Communities in Case T-17/96 between Télévision Française 1 SA (TF1) and the Commission of the European Communities supported by the French Republic. OJ C 299, 16/10/1999

Arrêt du Tribunal (troisième chambre élargie) Télévision française 1 SA (TF1) v Commission des Communautés Européennes, 3 juin 1999. OJ C 265, 18/09/1999

Commission enjoins the French government to submit information on the existing nature of the financing scheme of the public broadcasters France 2 and France 3. DN: IP/99/81, 1999-02-03, <http://europa.eu.int>

Commission opens formal procedure regarding State aid to public broadcasters France 2 and France 3. DN: IP/99/531, 1997-07-20, <http://europa.eu.int>

Invitation to submit comments pursuant to article 88(2) of the EC Treaty concerning the aid C 60/99 (ex NN 167/95) -capital increases and other ad hoc subsidies in favour of France 2 and France 3. OJ C 340, 27/11/1999

lés, speciális hitel), hogy azok állami támogatást képeznek. A Bizottság a panasztevővel és az olasz hatóságokkal folytatott hosszas levelezés és találkozók ellenére sem volt képes megállapítani, hogy a RAI-nak juttatott köztámogatás arányban áll-e a közszolgálati kötelezettségek teljesítéséhez szükséges költségekkel, valamint hogy az intézkedések létező támogatásnak tekintendők-e. A Bizottság 1999 februárjában felszólította Olaszországot, hogy nyújtsa be a támogatás természetének felméréséhez rendelkezésre álló minden információt és észrevételeit. A Bizottság, miközben egyes intézkedések ellen nem emelt kifogást, (koncessziós díj csökkentése, két kölcsönfelvétel), más intézkedésekre vonatkozóan (tőkeemelés, preferenciális hitel) 1999 júliusában elindította a 88(2) szerinti főeljárást. Az eljárás nem érinti az üzemeltetési díj formájában nyújtott támogatást.¹⁶

A francia és az olasz eset két eltérést mutat: míg az előbbiben a panasztevő keresetet nyújtott be az Elsőfokú Bírósághoz a Bizottság ellen intézkedés elmulasztása miatt, az utóbbiban ez nem tör-

¹⁶ *Commission enjoins Italian government to submit information on the existing nature of the financing scheme of the public broadcaster RAI. DN:IP/99/80, 1999-02-03, <http://europa.eu.int>*
Commission opens formal procedure regarding aid measures for public broadcaster RAI (Italy) and raises no objections to other measures. DN: IP/99/532, 1999-07-20, <http://europa.eu.int>
Elementi di risposta relativi alla procedura dalla Commissione europea, ai sensi dell'art. 88. par. 2, del Trattato CE, concernente presunti aiuti di Stato conferiti dall'Italia a RAI. (az olasz hatóságok által összeállított bizalmas anyag)
Invito a presentare osservazioni a norma dell'articolo 88, paragrafo 2, del trattato CE, in merito all'aiuto C62/99- Aumento di capitale e altre misure a favore della RAI. OJ C 352, 04/12/1999

tént meg. Ugyanígy (legalábbis egyelőre) nem nyújtott be a Media-set második panaszt sem a Bizottsághoz – ezt a TF1 megtette.

A közszolgálati műsorszolgáltatás finanszírozási rendszerét létrehozó alapvető törvények mindkét tagállamban a Római Szerződés hatályba lépése előtt születtek meg. Ami az üzembentartási díjakat illeti, ezekről rendelkeztek is a törvények, nem úgy mint a panasztevők által szintén kifogásolt ad hoc szubvenciókról és egyéb intézkedésekről. Mivel az üzembentartási díjról még nem sikerült megállapítania a Bizottságnak, hogy létező támogatást képez-e, egyik esetben sem vonatkozik rá a főeljárás megindításáról szóló döntés. Vonatkozik viszont az egyéb intézkedésekre, amelyekről a Bizottság megállapította, hogy állami támogatást képeznek és kétségbe vonja összeegyeztethetőségüket a közös piaccal.¹⁷ A francia és az olasz állam egyaránt hivatkozott az egyes gazdasági ágazatok fejlesztésére adható mentesség alapján fennálló kompatibilitásra, jelezve, hogy a kérdéses időszakban reorganizációs tervet hajtottak végre a közszolgálati műsorszolgáltatónál. Ehhez azonban be kell bizonyítaniuk, hogy a támogatást a reorganizációs tervvel egybeeső időben nyújtották. A kultúra előmozdítására irányuló támogatás által élvezett mentességet nem említették, viszont az általános gazdasági érdekű szolgáltatást végző vállalatnak adható kivételt igen. A Bizottságnak kétségei voltak, hogy a főeljárás megindításáról szóló döntés által érintett támogatások képezhetnek-e ilyen kivételt: a műsor-

¹⁷ A szerző véleménye szerint az a tény, hogy a különböző intézkedéseket nem egy döntés keretében vizsgálja a Bizottság, megnehezíti az arányosság felmérését.

szolgáltatók adott időszakban részesültek a támogatásokban, holott a közszolgálati feladatok közben nem módosultak.

Az érdekelt feleknek a főeljárás kezdeményezéséről szóló, Hivatalos Közlönyben publikált értesítést követően (1999. november 27 és 1999. december 4.) egy hónap állt rendelkezésre észrevételeik benyújtására. A főeljárás megindítása azzal jár, hogy az eljárás idejére fel kell függesztenie az államnak a támogatás nyújtását. Amennyiben a két tagállam most is nyújt ilyen támogatást (erről nincs pontos információnk), ez érzékenyen érintheti a közszolgálati műsorszolgáltatót. Csakúgy mint az, hogy az „illegtelenül” kapott támogatást esetleg vissza kell téríteni.

2.1.4. Görög eset¹⁸

A Skai társaság 1997-ben panaszt nyújtott be a Bizottsághoz azt állítván, hogy az ERT az EK Szerződés 87. és 88. cikke értelmében üzembentartási díjak, szubvenciók, adósságelengedések és bankgarancia formájában állami támogatásban részesül. A Bizottság a támogatás fennállásának felmérésére 1998 januárjában információt kért a görög hatóságoktól. Döntés még nem született.

A görög esetről nem áll rendelkezésre Bizottság által közzétett dokumentum, hiszen még csak az előzetes vizsgálódási szakasz folyik. Mindenesetre a görög hatóságok által a Bizottsághoz eljutta-

¹⁸ *Plainte concernant l'aide d'état accordée à la Société Hellénique de Radio-télévision (ERT-SA), 1998.01.26* (Bizottság bizalmas levele)
Régime du financement de l'ERT dont fait partie la redevance et autres moyens de soutien financier (a görög hatóságok által összeállított bizalmas munkaanyag)

tott, az állam és az ERT közötti pénzügyi kapcsolatokat (üzembentartási díj, szubvenciók és egyéb intézkedések) elemző dokumentum némileg ellentmondásos az elnevezések terén: Míg egy helyen az üzembentartási díjakat általános érdekű szolgáltatások nyújtásáért kapott kompenzációként, a szubvenciókat pedig az állami politika keretében nyújtott szolgáltatások elvégzéséért nyújtott ellentételezésként tünteti fel, máshol utóbbiakat is általános érdekű szolgáltatásért juttatott kompenzációnak nevezi. Nem világos az sem, hogy e két fogalom hogy áll összefüggésben az ún. „közérdekű” szolgáltatásokkal. Bár a nemzeti megnevezések megkérdőjelezése nem tartozik a Bizottság hatáskörébe, feltétel viszont a rendszer következetessége, ami jelen esetben hiányozni látszik.

2.1.5. Ír eset¹⁹

Az ír kormány 1999 áprilisában értesült a Bizottságtól, hogy a TV3 panaszt nyújtott be az RTE finanszírozási rendszerével kapcsolatban. A Bizottság tájékoztatást kért a hatóságoktól a támogatás arányosságának megállapításához. Az ír panaszra vonatkozóan egyelőre nem áll rendelkezésre semmilyen információ.

2.1.6. Német és brit eset

1997-ben kereskedelmi szolgáltatók panaszt tettek a Bizottságnál az ARD és a ZDF által közösen üzemeltetett két tematikus csatorna, a *Kinderkanal* és a *Phoenix* üzembentartási díjából történő finanszírozása miatt. A Bizottság 1999 februárjában hozta meg döntését, amelyben megállapította: a két csatorna üzembentartási

¹⁹ RTE Complaint. In: *Euro-info, Newsletter of the Brussels Office, 2/99*

díjakból történő finanszírozása állami támogatást képez ugyan, de összeegyeztetethető a versenyszabályokkal.²⁰

A BSKyB 1997 szeptemberében panasszal fordult a Bizottsághoz a BBC tematikus csatornája, a News24 üzemeltetési díjakból történő finanszírozása miatt. A Bizottság 2000 márciusában hozta meg döntését, amellyel megállapította, hogy a finanszírozás jogtalan állami támogatást képez ugyan (mivel bevezetéséről nem értesítették a Bizottságot), összeegyeztethető a közös piaccal.²¹

A német és a brit panasz esetében hozott viszonylag gyors döntés jelzi, hogy Németországban és az Egyesült Királyságban elég világosan, de ugyanakkor tágran sikerült meghatározni a közszolgálati megbízatást ahhoz, hogy abba az új szolgáltatásnak számító, hirdetésmentes tematikus csatornák is beletartozzanak.

A szakosodott csatornák üzemeltetési díjból történő finanszírozása a Bizottság nézete szerint állami támogatás, hisz a szol-

²⁰ *Commission approves public funding of two special interest channels in Germany. DN: IP/99/132, 1999-02-24, <http://europa.eu.int>*
Positionspapier von ARD und ZDF zum Beihilfefall Phoenix/Kinderkanal. 1998 szeptember 9. (az ARD és a ZDF Bizottsághoz intézett bizalmas állásfoglalása)

²¹ *Aid NN 70/98 State aid public broadcasting channels 'Kinderkanal and Phoenix', OJ C 238, 21/08/1999*
Aid NN 88/98 Financing of a 24-hour advertising-free news channel with licence fee by the BBC. OJ C 78, 18/03/2000
Commission approves public funding of a 24-hour news channel in the United Kingdom. DN: IP/99/706, 1999-09-29, <http://europa.eu.int>, OJ C 78, 18/03/2000
State aid No NN 88/89- United Kingdom. Financing of a 24-hour advertising-free news channel out of the licence fee by the BBC. Brussels, 14.12.1999 (bizalmas bizottsági dokumentum)

gáztatás nyújtásáért kapott ellentételezés nem a piac működése (nyilvános tender) alapján kerül rögzítésre. Összeegyeztethető viszont a közös piaccal, mert megfelel az általános gazdasági érdekű szolgáltatás összes kritériumának. Érdekesség, hogy bár a Bizottság egyik eseten sem volt teljesen elégedett azzal a jogi és adminisztratív kerettel, amely meghatározta a közszolgálati megbízatást és ráruházását az adott vállalat(ok)ra, képes volt elvégezni a felmérést. A konformitás megállapítása után pedig mindössze sajnálattal konstataálta, hogy a tagállamok nem jelentették be a támogatást annak bevezetése előtt.

2.2. Az eljárások összefoglalása

Az eddig a Bizottsághoz benyújtott tizenegy panasz közül csupán háromban született döntés: Egyrészt az első portugál panasz esetében, ahol a Bizottság megállapította, hogy az RTP-nek juttatott közfinanszírozás nem képez állami támogatást. Másrészt a német és a brit panaszok esetében, ahol a Bizottság úgy találta, hogy a szakosodott csatornák üzemeltetési díjból történő finanszírozása állami támogatásnak minősül, de összeegyeztethető az EK Szerződéssel.

A Bizottságnak az RTP finanszírozásával kapcsolatos döntése egy részének érvényességét azonban máris megkérdőjelezte az EK Elsőfokú Bíróságának ítélete. A Bíróság a döntést azért nyilvánította semmisnek, mert a Bizottságnak komoly nehézségei támadtak mind az állami támogatás fennállásának, mind összeegyeztethetőségének felmérésében, mégsem indította el az ilyen esetekben kötelező föeljárást. Az ítélet ellen ugyan lehetőség van fellebbezni az Európai Közösségek Bíróságánál, nincs

tudomásunk ilyen lépésről sem a Bizottság, sem a portugál állam részéről.

A vizsgálódások a legtöbb eset kapcsán túl hosszúra nyúltak, lehetőséget adva a panasztevőnek az intézkedés elmulasztásának megállapítására irányuló kereset benyújtására. Az Elsőfokú Bíróság két ízben (első spanyol és első francia panasz) is elmarasztalta a Bizottságot.

Az eddigi bizottsági döntések és bírói ítéletek alapján az alábbiak szerint lehetne összefoglalni a közszolgálati műsorszolgáltatók finanszírozásával kapcsolatban az EU-ban formálódó álláspontot.

2.2.1. Állami támogatás jelenlétének megállapítása

Állami támogatást képez minden olyan intézkedés, amely állami forrást foglal magában, gazdasági/pénzügyi előnyhöz képes juttatni a kedvezményezett vállalatot versenytársaival szemben, képes torzítani a Közösségen belüli kereskedelmi feltételeket. A Bizottság először azt állapítja meg, hogy egy adott támogatás egyáltalán állami támogatásnak minősül-e vagy rendes állami hozzájárulás, amelyet az állam mint a tulajdonosi jogkör gyakorlója nyújt. Ennek eldöntésére megvizsgálja, hogy hasonló intézkedést az adott körülmények között egy piaci logika alapján működő szereplő meghozott volna-e. Az esetek kapcsán a Bizottság például így konstatálta, hogy a RAI által a Cofiritól illetve a Cofiri Factortól kapott két kölcsön nem képez állami támogatást.

Amennyiben egy intézkedés állami támogatásnak bizonyul, mert a fent felsorolt kritériumokat teljesíti, azt kell eldönteni,

hogyan létező támogatásról (a Római Szerződés hatályba lépése előtt²² illetve egy adott tagállam EK-hoz történő csatlakozása előtt bevezetett²³) vagy új támogatásról van-e szó. Amennyiben sikerül megállapítani a támogatás létező természetét, akkor a 88(1)-ben foglalt eljárás követendő, azaz ha a Bizottság arra a következtetésre jut, hogy a létező támogatás ellentétes a közös piaccal, konkrét intézkedéseket javasol, a helyzetet a tagállammal együttműködve próbálja meg orvosolni. A létező támogatásokra mindenesetre nem vonatkozik a bejelentési kötelezettség.

Az üzembentartási díjak létező természetével kapcsolatosan a Bizottság még nem jutott döntésre: ugyan a díjat mindenütt a Római Szerződés érvénybe lépése illetve az adott tagállam csatlakozása előtt vezették be, azóta nagy változások mentek végbe a műsorszolgáltatási piacon (például kérdés, hogy milyen tevékenységek finanszírozására fordítja az üzembentartási díjat az adott vállalat).

A szubvenciók és az ad hoc intézkedések viszont, amelyekről nem rendelkezett az üzembentartási díjakra vonatkozóhoz hasonló törvény, új támogatásnak minősülnek és ezért vonatkozik rájuk a bejelentési kötelezettség. Az a tagállam tehát, amelyik elmulasztja a Bizottságot értesíteni tervezett bevezetésükről, megsérti a Római Szerződést. Mint azonban láttuk, ennek csak akkor vannak komoly következményei, ha a támogatás nemcsak jogtalan, hanem összeegyeztethetetlennek is bizonyul.

²² Az alapító tagállamok esete

²³ A később csatlakozó tagállamok esete

2.2.2. Az állami támogatás összeegyeztethetőségének megállapítása

Az állami támogatás akkor konform a Szerződéssel, ha valamilyik Szerződésben foglalt mentesség alá esik. Míg első látásra a legkézenfekvőbb mentesség a kulturális kivétel lenne, ezt a Bizottság szűken értelmezi: a műsorszolgáltatás általánosságban nem tartozhat bele, csak egy-egy projekt (mint pl. adott témájú nagyszabású filmsorozat készítése). A másik kivétel, amelyre Franciaország hivatkozott is, a bizonyos gazdasági ágaknak nyújtott támogatás. Ha e két kivétel alkalmazható is, az államnak be kell tudnia bizonyítani, hogy a támogatást csak egy adott időszakban – egy-egy projekthez kötődően – nyújtotta.

Úgy tűnik azonban, hogy a Bizottság a közszolgálati műsorszolgáltatók esetében leginkább az általános gazdasági érdekű szolgáltatást végző vállalat által élvezett mentességet hajlandó alkalmazni (lásd a német és a brit esetet), amennyiben:

- a tagállam világosan általános gazdasági érdekű szolgáltatásként definiálta és vezette be;
- a tagállam formálisan az adott vállalatra bízta az általános gazdasági érdekű szolgáltatás nyújtását;
- a támogatás csak a legszükségesebbekre korlátozódik, szemmel tartva az arányosság elvét;
- nem hathat ki a Közösségen belüli kereskedelmi forgalomra olyan mértékben, hogy az ellentétes lenne a közös érdekekkel.

Annak vizsgálatában, hogy egy adott szolgáltatás megfelel-e az általános gazdasági érdekű szolgáltatás kritériumainak, a Bizottságnak figyelembe kell vennie az Amszterdami Jegyzőkönyv

rendelkezéseit: ha a tagállam nem élt vissza hatáskörével (a fenti kritériumok teljesülnek), nem feladata a nemzeti elnevezések és kategóriák felülbírállása.

3. Következtetések

A Bizottság Közleményéből az derül ki, hogy a Bizottság az összeegyeztethetőséget általában az általános gazdasági érdekű szolgáltatásra alkalmazható mentesség alapján méri fel, jelezvén hogy a többi potenciális mentesség nagyon szűken értelmezendő. Ebből következik, hogy az adott időszakhoz kötődő támogatások esetében nincs sok esélye a tagállamoknak a mentesség elnyerésére. Más a helyzet a rendszeres támogatások esetében.

Ezzel együtt csak az a tagállam lehet képes megvédeni rendszerét és élvezni az általános gazdasági érdekű szolgáltatás nyújtásáért megítélhető mentességet, amelyik a közszolgálati megbízatás világos definícióját adja és jogi aktussal az adott vállalatra bízta végzését. Ennek ellenére a jogi és adminisztratív keret Bizottság által észlelt bizonytalanságai a pozitív elbírálást sem a német, sem a brit esetben nem akadályozták meg.

Természetesen a világos definíció megkönnyíti a Bizottság munkáját és kedvező lehet a tagállam szempontjából is. A Bizottság Közleménye végre kimondta, hogy az új szolgáltatások is beletartozhatnak a definícióba. A német és brit eset erre vonatkozóan azért nem adott útmutatást, mert az új szolgáltatás jellege itt hagyományosan a közszolgálati megbízatásba foglalt műfajokra (hírek, információ, gyermekműsor) korlátozódott, a finanszírozás

pedig a legklasszikusabb bevételi forrásból, az üzembentartási díjból valósult meg.

A panaszok elbírálásakor az arányossági teszt elvégzése komoly gondot fog jelenteni a Bizottságnak. Az arányosság felméréséhez szükséges átláthatóságnak eltérőek az értelmezései és kérdéses a Bizottság által egyelőre elfogadott séma alkalmazhatósága. Az átláthatóság fogalmának értelmezése valószínűleg a Bíróságra marad, tovább húzva az eljárásokat. Ebbe az irányba hat az esetek egyedi elbírálásának szükségessége is.

Az első panasz benyújtásától számítva csaknem tíz év telt el és a Bizottság továbbra is nehézségekkel küzd. Ez egyrészt a tagállamokban működő rendszerek bonyolultságával és átláthatóságának hiányával, másrészt pedig a Bizottság saját dilemmájával függ össze: A közszolgálati műsorszolgáltatásra speciálisan értelmezendők a versenyszabályok, hiszen nem lehet eltekinteni a társadalomban betöltött funkciójától.

Az EU-tagságra számító Magyarország számára is komoly tanulsággal szolgálnak az esetek: a közszolgálati műsorszolgáltatást úgy kell definiálni, hogy a kategóriák világosak, a megnevezések konzekvensek legyenek és hogy a definíció tartalmazza a jövőben esetlegesen megjelenő összes terjesztési technikát, műsorkínálati formát valamint finanszírozási módozatot. Ha egy adott intézkedést megkérdőjeleznek az EU intézményei előtt, ott nem fogadják el a felületes tájékoztatást. A hatóságoknak minden intézkedésről, azok körülményeiről és hatásairól pontos adatokkal kell rendelkezniük. Olyan érveket pedig felesleges felsorakoztatni, amelyek a fent ismertetett panaszok esetén nem

váltak be (pl. kulturális kivétel alkalmazása az egész tevékenységre).

Amennyiben a közszolgálati műsorszolgáltatás finanszírozási rendszerét – a jelenleg alkalmazott és a jövőben tervezett intézkedéseket – az állam létező támogatásként kívánja elfogadtatni az EU-val, úgy minden rájuk vonatkozó rendelkezést az ország EU csatlakozása előtt kell meghozni. Érdemes olyan rendszert létrehozni, amely biztonságos és elegendő összegeket garantál a közszolgálati megbízás teljesítéséhez, ezzel elkerülve a nehezen igazolható ad hoc intézkedéseket.

Ára: 1200,- Ft